Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
12	अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील प्रज्ञावंत विधार्याच्या शैक्षणिक गरजांचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. अमोल मांडेकर	65
13	पं. विष्णू दिगंबर पलुस्करांचे सांगीतीक कार्य	डॉ. स्नेहल द. शेंबेकर	71
14	केशव मेश्राम यांच्या काव्यातील अभिव्यक्त होणाऱ्या विद्रोहाचे विविधांगी रुप	छाया द. निकम, गौतम बी. थोरात	74
15	१९ व्या शतकामध्ये स्त्री सुधारणेमध्ये हरिभाऊ आपटे यांचे कार्य	बबन आण्णासाहेब गिते	80
16	महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेबाबत लाभार्थ्यांचे मत व दृष्टीकोन (विशेष संदर्भ : धुळे जिल्हयातील अनुसूचित जातीमधील लाभार्थी)	संबोधी मधुकर देशपांडे	86

Principal
Late. Sow. Sheshabai
Sitaram Mundhe Art's College
Gangakhed Dist Parbhani

IMPACT FACTOR
2. 66

ISSN 2454-3292

Indo Western Research Journal (IWRJ)
Issue : VI, Vol. : II
Mar. 2017 To Aug. 2017
www.irasg.com

Research Paper 15 Marathi

19 व्या शतकामध्ये स्त्री सुधारणेमध्ये हरिभाऊ आपटे यांचे कार्य

बबन आण्णासाहेब गिते
मराठी विभाग,
कै. शेषाबाई मुंडे महाविद्यालय,
गंगाखेड, जि. परभणी (महाराष्ट्र) भारत

सारांश

१८८५ नंतरच्या मराठी साहित्यातील कादंबरीचे वेगळे स्थान आहे. त्यातील स्त्रीयांच्या कादंबरीने वेगळे विश्व धारण केले आहे. स्त्रीयांसदर्भात लेख हे विविध अंगानी साहित्यात विकसित झाले. त्यामुळेच मराठीकादंबरीनी नवे विश्व धारण केले आहे. स्त्री मनाचे. स्त्रीयांना येणाऱ्या अनुभवाचे धीपटणांनी न लाजता धक्का देणारे चित्र ते रेखाटू लागले. हरिभाऊ आपटे यांनी कादंबरी लेखनाबरोबरच ऐतिहासक कादंबऱ्या, कथा तसेच नाटक इ. चे लिखाण केले. अनुवादीत साहित्यातही त्यांनी भर घातली. मुख्यत: ग्रामीण जीवनातील स्त्री, तिच्या वाटयाला आलेले दु:ख, दास्य, अवहेलना या पलिकडे कांहीच आले नाही. अशा स्वरुपाच्या स्त्रीला चित्रित करण्याचा प्रयत्न हरिभाऊ आपटे यांचा आहे. त्यांचे साहित्य एकूणच स्त्रीवादी आहे. कारण त्यांच्या कांदबरी मधील पात्रे ही समाजाने घालून दिलेल्या नियमांना परंपरांना, रुढींना न जुमानता बंड करण्यापेक्षा त्याचा स्वीकार करतात.

प्रास्ताविक :

हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यामधून स्त्री-प्रवृत्तीचे चित्रण एक विस्तृत कालखंडानुसार आले आहे. हा कालखंड आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरचा आणि विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीचा मिळून पन्नास पंचावन वर्षाचा आहे. त्यामध्ये प्राधान्याने महाराष्ट्रीय पांढरपेशा समाजाच्या विशेषत: ब्राहमण समाजाच्या तीन पिढयाचे चित्रण आले असून त्यासाठी निवडलेला प्रदेश पुण्यामुंबईचा, मुख्यत्वे पुण्याचाच भाग आहे. हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबरीमधील स्त्री सुधारणेच्या दृष्टीने विचार केला असता जीर्ण रुढीच्या भजनाला महत्व दिले आहे. या धार्मिक रुढींचा पांढरपेशा समाजातील स्त्री वर्गाला विशेष जाच होत होता. उदा.सती जाणे, स्त्री शिक्षण प्रतिबंध, बालविवाह, केशवपन, पुर्नविवाह प्रतिबंध, संम्मतीवयाविषयी

नसलेली आडकाठी, हुंडयाची चाल या सर्व समस्या त्या काळातल्या स्त्रीयांच्या जाचक रुढी, साहजिकच स्त्रीच्या दृष्टीने वाईट ठरले होते. स्त्रीला फक्त एक प्रजननयंत्र म्हणून सौभाग्यकाळातच तिचा महत्वाचे स्थन होते. त्याचेही चित्रण हरिभाऊंनी केले आहे.

ज्या समाजप्रबोधनाच्या संदर्भात हरिभाऊंच्या स्त्री-विश्वाचे चित्रण हे तत्वतः सर्वकष स्वरुपाचे आहेत. हॅरिभाऊंच्या सहदय आणि करुणामय मनबुध्दीला यातील सामाजिक, सांस्कृतिक बाजू निर्माण झाली आहे. अर्थात हरिभाऊंच्या संवेदनशील मनावर मिल्ल या उदामतवादी विचारवंताचा विलक्षण प्रभाव पडलेला आहे. Subjection of women या ग्रंथावर हात ठेऊन हरिभाऊंनी समाजउद्धाराची शपथ घेतली होती; मिल्ल हा आजच्या स्त्री मुक्ती विधानासुध्द प्रेरक आणि मौलिक वाटेल असा असामान्य प्रज्ञावंत वाटणाऱ्यापैकी होता. बाकीच्या तत्कालीन कोणत्याही समाजसुधारकांपेक्षा हरिभाऊंवर या मिल्लचे सूक्ष्म आणि सखोल असे संस्कार झाले होते असे दिसून येते. आगरकर, स्पेन्सरच्या तत्वज्ञानाने आणि समाजशास्त्राने प्रभावित झाले होते. न्यायमुर्ती रानडयांवरसुध्दा मिल्लच्या विचारसरणीचा परिणाम झाला होता.

"केशवनाचा प्रसंग व त्याचे क्षोभजनक पर्यवसान 'मधली स्थिती' या कादंबरीच्या अंती येणारा परिणामकारक भाग असला तरीही स्त्रीयांच्या एकंदर परवेशतेच चित्रणाने या कादंबरीचा मोठा भाग व्यापलेला आहे. तिथे उकथानही स्त्रीची परवशताच दर्शविते. एकत्र कुटुंब पध्दतीमुळे स्त्रीचा होणारा कोंडमाराही त्यात चित्रीत केला आहे."

समाजाची सर्वांगीन उन्नती होण्याच्या दृष्टीने अस्पृयोद्धार आणि स्त्री सुधारणेचे विचार हे अपरिहार्य असल्याची जाणीव तत्कालीन विचारवंताना झाली. "या पैकीच स्त्री सुधारणेच्या प्रयत्नांची निवड हरिभाऊंना अधिक प्रकर्षाने जाणवली आणि स्त्री जीवनातील वेगवेगळया मुक्या व्यथांना हरिभाऊंनी कलात्मकतेने मुखर केले. कुणी वर्तमानपत्रातून तर कुणी भाषणांतून, कुणी स्वतंच्या दैनदिन आचरणातून, कुणी आश्रम अथवा तत्सम संस्था काढून तर हरिभाऊंनी आपल्य लेखणीचे साधन करुन ललित वाडमयाद्वारेही स्त्री सुधारणेचे आटोकाट प्रयत्न केले आहेत."

स्वतंत्र सामाजिक कांदबऱ्याचे जनक म्हणून नावारुपास आलेल्या हरिभाऊंनी कादंबरी लेखनाचा पहिला धडा इंग्रजी कादंबरीचे रुपांतर करुनच तयार केले आहे. पाश्चात्य शिक्षण पाश्चात्य व्यसनांचे अनुकरण असे समजणाऱ्या की आंग्लशिक्षितांची वर्तणूक कशी बेताल आणि उच्चशृंखल होती, व्यवनाधीनता तत्कालीन समाजातील स्त्रीयांचा कसा अमानुष छळ करीत होते. याचे अत्यंत वेधक चित्र या मधील स्थिती या आपल्या कादंबरीत हरिभाऊंनी रेखाटले आहेत. रंजनाबरोबर समाजाला सन्मानदर्शक उदबोधन करीत असत "हरिभाऊंच्या सर्वकादंबऱ्याच्या निर्मितीचे मूळ प्रेरक उदिष्टय हेच आहे की, स्त्रीसुधारणा, स्त्रीस्वातंत्र्य हा ही हरिभाऊंचा अत्यंत जिव्हाळयाचा विषय आहे. हिंदू स्त्रीला परंपरागत दुष्ट रुढींच्या अमानुष जाचातून मुक्त करण्यास मनःपूर्वक मदत करणे हे तर हरिभांऊचे जीवितध्येयच आहे. असे चित्र 'मधील स्थिती' या कादंबरीत प्रथमतःच व्यक्त झाली आहेत. तात्पर्य हे की हरिभाऊंच्या पुढील कादंबरी लेखनाच्या स्वरुपाची दिशा दाखविणारीच ही कांदबरी आहे."

हरिभाऊंनी स्त्रीची थोरवी मोठया आदरपूर्वकतेने दाखविले आहे. स्त्रीने आपल्या सुसंस्कारयुक्त जीवनाचे श्रेय अती आदराने पुन्हा-पुन्हा चितीत होते. एखादा देश सुधारला आहे की नाही हे ठरविण्याचे

गमक आणि आईच्या सामर्थ्यातूनच पाहातो त्या देशातील ग्रहस्थिती कशी आहे आणि आईचे मूलावर वजन किती आहे हेच सर्व मूळात स्त्री सुधारणेचा पाया म्हणजेच ग्रहसुधारणा होय. "स्त्रीनेच पुरुषानी दिलेला त्रास त्यांच्यावर केलेला अन्याय अत्याचार हे सर्व ती निमूटपणे सहन करत आली आहे. हे सर्व सोसून स्वत:ला पटलेल्या नवविचारांचा निर्धाराने स्वीकार करण्याची आवश्यकता असते म्हणून हरिभाऊंची कादंबरी समकालाशी कशी निगडीत आहे आणि कालप्रवृत्ती जाणून घेतल्याशिवाय ती कशी पूर्ण पणे समजणार नाही. हे त्यांच्या कादंबरीतील विविध वादविषय, वेगवेगळे विचार, घटना, व्यक्ती, पहिल्यानंतरच लक्षात येते."

हरिभाऊ मतप्रचारक होते. परंतु त्यापेक्षाही किती तरी पटीने ते कलावंत होते. त्यांच्या कादंबऱ्यातील कल्पनाविलास आणि निवेदनचातुर्य हीच अशी शक्ती आहे की तिच्याच योगाने हरिभाऊ आजही वाचले जाते. स्त्रीला सुशिक्षित करण्याचा विचार पुढे आला की, महाराष्ट्रातले लोक हरिभाऊ आपटे काय सांगतात ते पाहू या आणि मग काय ते ठरवू या किंवा एखाद्या घरातील पुरुषाच निधन झाले की, त्याच्या विधवेचे केशवपन करायचे की नाही हे ठरविण्यासाठी पण लक्षात कोण घेतो ? ही कादंबरी वाचली जाते क्रांती घडून येते ती कथा कादंबयांनी नव्हे ती घडवून आणणारी गोष्ट वेगळीच असते. आधी मुळातच माणूस कोणतीही नवीन गोष्ट शिकायलाच तयार नसतो. त्याला शिकायला भाग पाडतं ते कथा कादंबरीमुळे नव्हे तर आर्थिक परिस्थितीच्या रेटयामुळे शिकायला तयार होतो. म्हणून स्त्री सुशिक्षीत झाली पाहिजे "स्त्री शिक्षणाची सुधारणा हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांनी घडवून आणली. हे जसे खरे असले तसे इतर सुधारणांची चाहून हरिभाऊंच्या काळात ऐकू येवू लागली होती. प्रौढविवाह, प्रेमविवाह, विधवा विवाह, अस्पश्यता निवारण इ. प्रश्न हरिभाऊंच्या काळातच समाजापुढे थोडे कादंबऱ्याच्या बळावर या समस्येचे निरसन अतीशय सामर्थ्यानिशी करु लागले."

बालविवाह प्रतिबंधक कायदा :

१९ व्या शतकामध्ये सामाजिक परिस्थितीचा आढावा घेतांना लक्षात आले की, मुलगी झाली की लगेच तिची जोडी पाळण्यातच लावत असत. आणि हरिभाऊंचा कालखंडही तोच होता. हरिभाऊं जेंव्हा १८८५ ते १९२० पर्यंतच्या कालखंडाच्या आवती-भोवतीचा विचार करत असतांना त्यांनी सामाजिक सुधारणेबरोबरच स्त्री सुधारणेचाही विचार केला आहे. हरिभाऊंनी आपल्या कादंबरीच्या माध्यमातून आपल्या लेखणीद्वारे समाज सुधारणेचा प्रयत्न केला आहे. सरसिपणे या कालखंडात बालविवाह होत असे आणि हा बालविवाह म्हणजे स्त्रीयांवर होणारा एक प्रकारचा अन्याय आहे आणि स्त्री ही या वेळेस या गोर्ष्टींना विरोध करत नसत. कारण ती अबला होती, शिक्षित होती. त्यामुळे ती काणत्याच अन्यायाला विरोध करत नसत. त्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रीला दुय्यम लेखले जात असत. म्हणूनच स्त्री ही सर्व त्रास, अन्याय निमूटपणे सहन करत असे.

सतीप्रथेला केलेला विरोध :-

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात पतीच्य मृत्यूनंतर स्त्रीला सती जावे लागत असत. म्हणजे पती वारला तर पत्नीचा कशामुळे अंत ? पतीमुळे पत्नीलाही मृत्यूची शिक्षा दिली जात असत. परंतू जर पत्नीचा मृत्यु झाला असेल तर मात्र पतीला सत पाठवत नसत. म्हणजे याचा अर्थ असा की, स्त्रीला दुय्यम लेखले जात

असत. स्त्रीवर अन्याय-अत्याचार मोठया प्रमाणात करत असत आणि स्त्रीमात्र सर्व निमूटपणे सहन करीत असत. हरिभाऊंनी आपल्या कालखंडामध्ये या सर्व समस्या अतीशय जवळून अनुभवल्या होत्या. त्या समस्या संपुष्टात आणाव्यात या दृष्टीने त्यांनी प्रयत्न करुन ते कादंबरीमधून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदा. गणपतराव या कादंबरीतील नायिकेची अवस्था अशाच स्वरुपाची आहे. तसे पाहता १८५७ मध्ये बाबा लिहिलेली पहिली सामाजिक कादंबरी 'यमूना पर्यटन' या कादंबरीमध्ये पुर्नविवाह, सतीप्रथा या संदर्भातच ती आश्य घटनेच्या रुपाने स्पष्ट केलेला आहे. कारण स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील स्त्रीयांचा स्थिती किंवा अवस्था याच स्वरुपात माडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उदा. गणपतराव या त्यांच्या अपून्या कादंबीतून गोदावरी नावाच्या नायिकेच्या माध्यमातून पण्यातील पांढरपेशा वर्गातील ही स्त्री आपल्या कपाळी सामान्यतः लिहून ठेवलेल्या दुःखाची करुण कहाणी सांगावी, अशा आशयाची ही कादंबरी आहे. कारण हरिभाऊंच्या संवेदनाम स्वभावाची जडण-घडण ही पाश्चात्य विचारवंताच्या साहयाने होत गेली आहे.

पुनर्विवाहाला दिलेली चालना :

हरिभाऊंनी सामाजिक सुधारणेसोबतच स्त्रीसुधारणेचाही प्रयत्न केला आहे. हरिभाऊंनी स्त्री सुधारण करत असतांना स्त्रीयाच्या कुटुंबातील दुःख, पुरुष वर्गाकडून होणारा छळ आणि सासरच्या मंडळीनी दिलेला त्रास या सर्व समस्यांकडे त्यांनी अतीशय बारकाईने पाहिले आणि या समय कादंबरीमध्ये चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण लक्षात कोण घेता?' या कादंबरीच्या निमित्ताने हरिभाऊंनी ही सामाजिक कादंबरी म्हणजे दुःखाने पोळलेल्या एका स्त्रीची आत्मकथा असली तरी त्यातून यमू आणि यमूभोवतालच्या व्यक्तींना वेगेगळया प्रकृतीचे वेगवेगळे रंग धारण करणाऱ्या पांढरपेशा कुटुंबांना हरिभाऊंच्या प्रतिभेने विलक्षण देखणे रुप प्राप्त करुन दिले. पुनर्विवाह सारखे विषय चालू करावेत. कारण तरुणपणातच जर स्त्रीयांना वैधव्य प्राप्त झाले तर उदंड ।अयुष्य त्यांनी एकलकोंडयासारखे न घालवता त्यांनी पुनर्विवाह करावा आणि पतीच्या मृत्यूनंतर पत्नी सती न जाता ती पुनर्विवाह करावा आणि समाजात सन्मानाने जगावे अशा स्वरुपाचा कायदा हा १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात अमलात आणला गेला पण त्या कायदयाची अंमलबजाणी मात्र उशीरा झाली आहे. हरिभाऊंनी पुण्यातील पांढरपेशा वर्गातील पात्राच्या साहयाने या सर्व कायदयाची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रा.वा.ल.कुलकर्णी म्हणतात की,

"हरिभाऊंची कादंबरी म्हणजे यमूच्या जीवनाची शोकांतिका आपल्यासमोर प्रकट करते. त्याच प्रमाणे महाराष्ट्रातील पांढरपेशा एकत्र कुटुंब जीवनाचीही तीतकीच करुण शोकांतिका ती आपल्यासमोर साक्षात उभी कते. असेमला वाअते. दुःख, कूचंबना, व्यक्तीत्वसंकोच नव्हे, जवळ-जवळ व्यक्तीत्वाचाच विनाश हेच सदर कुटुंबजीवनाचे परवलीचे शब्दच आहेत."

स्त्रीशिक्षणाला चालना :

१९ व्या शतकामध्ये समाज हा स्त्रीला शिक्षणापासून वंचीत ठेवला होता. कारण स्त्री शिक्षण घेतली तर ती पुरुषांच्या बरोबरीने समाजात वावरु लागते आणि असे करणे म्हणजे पुरुष जातीचा अपमानच आहे. म्हणून स्त्रीयांना या काळात शिक्षण दिले जात नसत. तिला चार भींतीच्या आतच दडपून ठेवले जात असत तिच्या बुध्दीचा विकासच होऊ दत नसत. म्हणून १९ व्या शतकातील स्त्री ही अज्ञान आणि अंधःकारातच ती खीतपड पडली होती. स्त्रीचे जीवन म्हणजे चूल आणि मूल इतक्या पर्यंतच मर्याध्दत

असतं. पत्नीने पतीला परमेश्वर मानून त्याची सेवा करावी. त्याचा आदर करावा, तो कितीही कूकर्मकेला असेल तरी त्याला क्षमा करावे आणि स्त्रीने दिसेल ती पडलीझडली कामेकरावीत पुरुषांना उलटून बोलू नये अशा प्रकारचे सर्व संकेत स्त्रीला पाळावी लागत असे. पतीने स्वःतची पत्नी ठेऊन बाहेर कितीहीकोणत्याही परस्त्रीशी अनैतिक संबंध ठेवले तरी त्याला त्याच्या पत्नीने विरोध करुन नये या सर्व चालीरिती प्राचीन काळापासून चालत आल्या आहे. आणि ते पुढेही चालू ठेवणे हे धर्म आहे. असेही ते मानत कारण स्त्री जर शिक्षण घेतली, समाजात वावरु लागली, तर पुरुषाचे खरे रुप स्त्रीला

जरठ बालविवाहाला विरोध :

जरठ बालविवाहाची पध्दत त्या काळात मोठया प्रमाणात रुढ झाली होती. कारण मुलगी ही अतीशय कमी वयाची आणि मुलगा मात्र अतीशय वयोवृध्द अशा वधू-वरांचा विवाह घडवून आणत असे. अशा विवाहाला समाजसुध्द मान्यता देत असे. कोणीच त्याला विरोध करत नसत. अशा विवाहानंतर मात्र अवघ्या कमी कालावधीतच वृध्दापकालीमुळे पतीचे निधन होत असे. आणि ती वधू मात्र अतीशय बालपणातच सती जात असे. अशा प्रकारे स्त्रीयांवर मोठा अन्याय होता आणि स्त्रीयांनी सुध्दा तो अन्याय निमूटपणे सहन करीत होत्या म्हणून हरिभाऊंना ही प्रथा खटकत होती. ती बंद करण्यासाठी, स्त्रीयांना न्याय मिळवून देण्यासाठी शस्त्रासारखी लेखणी वापरली आणि एकूणच या विवाहाला आळा घालण्यासाठी पावले उचलली. हरिभाऊंनी समाजसुधारणेसोबतच स्त्रीसुधारणेचे अतीशय महत्वाचे कार्य केल्याचे दिसून येते.

केशवपन :

स्त्री आपल्या पतीनिधनानंतर सती जावे लागत असत. पण ही समस्या १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात थोडया प्रमाणात कमी झाली होती. पण नंतर मात्र आणखीन एक प्रथा सुरु करण्यात आली होती. ती म्हणजेच केशवपन. पती निधनानंतर जर त्याची पत्नी त्याच्या प्रेतावरच त्याच अग्नीमध्ये सती गेली नसेल. तर तिचे मूंडण करावे असाही प्रघात पडला होता. विधवा स्त्री सुंदर दिसू नये, तिने दागिने घालू नयेत, पांढरे कपडे परिधान करावेत. तिने समाजात वावरुं नये, घराच्या कोपऱ्यातच आश्रय घ्यावे, तिने शिजवलेले अन्न खावू नये. कुटुंबातील व्यक्तीच्या दृष्टीस ती दिसता कामा नये आणि तिचे सौंदर्य नष्ट करावे या सत्र हेतूने तिचे मुंडण करीत असत. कारण तिचे सौंदर्य नष्ट झाले नसेल तर समाजातील परपुरुषांची नजर तिच्यावर पडेल आणि त्याचे वाईट परिणाम होतील म्हणून तिचे मुंडण केले जात असे.

तत्कालीन विचारवंतात इतर मतभेद असले तरी राष्ट्रोन्नती हे सर्वांचेच ध्येय होते. मात्र राष्ट्रोन्नतीचे त्यांचे मार्ग भिन्न स्वरुपाचे होते. या भिन्नतेतूनच नेमस्त आणि जहाल असे दोन महत्वाचे राजकीय पक्ष निर्माण झाले होते. नेमस्तवादी सामान्यतः इंग्रजधार्जिणे होते. उदा. लोकहितवादी, न्या. रानडे, नामदार गोखले, याउलट जहालांचा इंग्रज धार्जिणेपणास कट्टर विरोध होता. ते प्रायः सनातनी राष्ट्रीयत्वाचे अभिमानी होते. उदा विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व लोकमान्य टिळक, भारतीय स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने महत्वाची अशी जी 'राष्ट्रीय सभा' स्थापन झाली तिचे नेतृत्व प्रारंभी न्या. रानडे, नामदार गोखले या नेमस्त वादयांकडेच होते. कारण आधी राजकीय सुधारणा की सामाजिक सुधारणा ? असा एक प्रश्नच उपस्थित झाला होता. सरकारने तर कायदे करुन हिंदूच्या धर्मसुधारणेस मदत करावी की नाही अशी शंका वाळगत होते. या दोन प्रश्नांवर त्या कालखंडात मोठी रणधुमाळी माजली होती. परंतु सुरत काँग्रेसनंतर एकंदरीतच महाराष्ट्रीय नेतृत्व लोकमान्य टिकांच्या सारख्या जहालमतवादी पक्षाकडे गेले. नेमस्त वादयांपेक्षा जहाल पक्षाचा प्रभाव

सर्वसामान्य समाजावर वाढत होता.

वर स्पष्ट केलेल्या मतानुसार असे स्पष्ट होते की, हरिभाऊंनी आपल्या सामाजिक कादंबयामधून ज्या स्त्री समस्या, सामाजिक समस्या सजीव करण्याचा प्रयत्न केला असल्यामुळे त्यातील जवळजवळ सर्वच प्रमुख प्रवृत्तीचे दर्शन त्यांच्या कादंबऱ्यामधून दिसून आले आहे. विशिष्ट कालखंडातील समाजप्रवृत्तीचे चित्रण करण्याची त्यांची वृत्ती पर्यायाने त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यामधून स्पष्ट झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ सूची :-

१. विद्याधर पुंडलिक - निवडक हरी नारायण आपटे, पृ.क्र. ११

२. कृ. रा. सावंत - ह.ना. आपटे यांचे कादंबरी तंत्र पृ.क्र. २३

३. अचला जोशी - हरी नारायण आपटे यांच्या कादंबऱ्या, पृ.क्र. १०

४. अ.ना.देशपांडे - आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, पृ.क्र. १५०

५. सु.रा.चुनेकर - हरिभाऊंचे वाङ्मय प्रवृत्ती प्रेरणा आणि ध्येय, पृ.क्र. १७

६. ना.सी.फडके - कटाक्ष, पृ.क्र. ५

७. अचला जोशी - हरी नारायण आपटे यांच्या कांदबऱ्या, पृ.क्र. २१

ज्योतिचंद्र पब्लिकेशन, लातूर.

ISBN नंबर नुसार पुस्तक प्रकाशनाची सुवर्ण संधी

वैशिष्ट्ये :-

१) विद्यार्थी, संशोधक, प्राध्यापक व इतर लेखकांचे पुस्तक 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर ISBN नंबर नुसार प्रकाशित करणे.

२) संशोधक, प्राध्यापक यांच्या M.Phil, Ph.D. संशोधनात्मक पुस्तकांना विशेष प्राधान्य.

३) यु.जी.सी. च्या नवीन मार्गदर्शक तत्त्वानुसार उच्च शिक्षणामध्ये कार्यरत संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांना आपले पुस्तक ISBN नुसारच प्रकाशित करणे आवश्यक आहे. तरी, संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांनी आपले मौलिक साहित्य ISBN नुसार प्रकाशित करून घ्यावे, ही विनंती.

- संपर्कासाठी पत्ता -

प्रकाशक,

ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन

"ग्यानदेव-पार्वती", R-9/139/6, विशाल शाळेजवळ,

एल.आय.सी. कॉलनी, प्रगती नगर, लातूर.

ता. जि. लातूर - 413531.(महाराष्ट्र),भारत

ऑफिस फोन नं. - 02382 - 241913

मो. नं.9423346913, 9503814000, 9637935252, 7276301000

Issue : XIV, Vol. II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Mar. 2017 To Aug. 2017

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	The Role of Digital and Social Media Marketing	Dr. Prakash G. Kadrekar	1
2	Opertional stock exchanges in india : An Evaluation	Dr. M.G. Shaikh	10
3	Reletionship Between CRM and Technology	Nakka Rinku Venkatesh	20
4	Role of Information Technology in Banking Sector	Sunil Vanjare	26
5	Mobile Agents in Wireless Network Security Management	Manhamad Mukram M. Nazimoddin	36
6	Corporate Social Responsibility	Dr. Balaji G. Kamble	45
7	What is Narratology? (2015-16)	Anant J. Somuse	54
8	The Study of the Physico-Chemical Parameter of Various Borewell Water from Latur District (MS)	Dr. Umakant P. Kamble (Jharikar)	58
9	प्रेमचंद युग की कहानियाँ और नारी एक अनुशिलन	अरुण मुंडे	61
10	विवेकानंदजी के विचार साहित्य में, युवाओं द्वारा निर्मित भारत	राजकुमार एम. हालकुडे	66
11	अनुसंधान की विभिन्न दिशाएँ और संभावनाएँ	डॉ. संगिता दिलीपराव भिसे	71

Principal
Late. Sow. Sheshabai
Sitaram Mundne Art's College
Gangakhed Dist Parbhani

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
12	हिंदी भाषा एवं रेडिओ : रोजगार का माध्यम	डॉ. अजय अशोकराव जोंधळे	77
13	भारतातील स्त्री रोजगाराची स्थिती	डॉ. के. के. पाटील, डॉ. यु. पी. विभूते	81
14	कादंबऱ्यांची नाट्य रुपांतरे	डॉ. अनिल काळबांडे	86
15	ग्रामीण कवितेतील दुष्काळाची दाहकताविषयक चित्रण	बबन आण्णासाहेब गित्ते	95
16	आधार - सामान्य माणसाचा अधिकार	डॉ. विवेक विष्णुदास जाधव	99

ाचा

ंधणी

ांख्य

ारते.

ाणून

15

ग्रामीण कवितेतील दुष्काळाची दाहकताविषयक चित्रण

बबन आण्णासाहेब गित्ते
मराठी विभाग,
कै. सौ. शेषाबाई मुंडे महाविद्यालय,
गंगाखेड, जि. परभणी (महाराष्ट्र) भारत

Research Paper - Marathi

महाराष्ट्रात सातत्याने दुष्काळ भेडसावत आहे. पर्यावरणाचा समतोल ढासळला आहे. इ.स. १९९० नंतर भारताने 'खाऊजा' धोरणाचा स्वीकार केला आहे. त्यामुळे संपूर्ण जीवनमान व्यवहारवादी बनत चालले आहे. अशा व्यवहारवादी मूल्यांच्या स्वीकारामुळे बऱ्यावाईट गोष्टींचा विचार हेत नाही. पारंपरिक जीवनातील माणसाने निसर्गाशी जपलेले आपले स्वाभाविक नाते आता ऱ्हास पावत चालले आहे. बेसुमार वृक्षतोड , अत्यल्प जंगले, औद्योगिकीकरणातून हवा, पाण्याचे झालेले प्रदूषण, खेडयातील उद्योग व कारखाण्यांचे वाढते प्रमाण, शहरी जीवनशैली यासारख्या सुमार कारणांच्या परिणामातून भारतातील पर्ज्यन्यमान कमी होत आहे. त्यामुळे शेती आणि शेतकरी जीवनमान उद्ध्वस्त झाले आहे. शाश्वत विकास साधण्याच्या धोरणाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळेच पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. याचा गांभिर्याने विचारच कोणी करत नाही. राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी लागणारा धोरणात्मक आणि शाश्वत विकास आराखडा शासनाकडे आज तयार नाही. परिणामी अलिकडच्या वीस वर्षाच्या काळात खेडे दुष्काळामुळे उद्ध्वस्त हेत आहेत. दुष्काळ ही पावसाच्या लहरीवर अवलंबून असलेली अस्मानी आपत्ती आहे. मात्र पर्यावरणाचा होत असलेला ऱ्हास दुष्काळाचे मुळ कारण आहे.

मराठी ग्रामीण कवितेतून दुष्काळाचे चित्रण विपूल प्रमाणात आले आहे. दुष्काळाच्या मा-यामुळे शेती , शेतकरी, कष्टकरी, कामगारांना हालाकीचे जीवन जगावे लागत आहे. पावसाचे प्रमाण घटत चालले आहे. ऋतूमानात बदल होत चालला आहे. त्यामुळे खेडयात पाण्याचा प्रश्न उग्र रुप धारण करत आहे. थेंब थेंब पाण्यासाठी अनवाणी पायाने फिरणारे खेडयातील लोक, शेतीसाठी

उपलब्ध नसलेले पाणी, वाढते तापमान यामुळे खेडे उद्ध्वस्त होत आहेत. याबाबत ना.धों. महानोर यांनी मांडलेले मत अतिशय बोलके आहे. ते लिहितात , "खेडयांच्या जीवनाला बरे दिवस होते सुध्दा, या दहावीस वर्षात खूप खूप बदलले. पाणी पावसाचे, नक्षत्रांचे ओहोळ आभाळातच नष्ट होत चालले. आले ते अवेळी, नको त्यावेळी , नको तसे. शेतीचं सगळं संपन्नपणानं उभं राहणच संपलं. फार कष्टानं कुठे तरी बेटं दिसतात ती सुध्दा काही काळ. प्रचंड खर्च, रोगराई व लहरी पावसाळे, कमी पावसाळे खेडयांना , शेतकऱ्यांना थेट ओरबाडून टाकणारे झाले. संसार अवघ्या दु:खांनी काळपटून वेढला जातो आहे. त्याची ही कविता आहे. लोकसंख्या वाढली, पाणी राक्षसी पद्धतीने बाहेर काढलं. शासनानं खेडी व शेती तिथले प्रश्न योग्य पध्दतीनं अग्रक्रमानं घेतले नाहीत, म्हणून परवड झाली."१ अशा या स्वार्थी व मतलबी आत्मकेंद्री मानसिकतेमुळे जमिनीतील खोलवरच्या पाण्याचा अतिरिक्त उपसा झाला. अतिउच्च उत्पादकतेसाठी शेतीतही नवीन प्रयोग झाले. जमीण नापिक झाली. शहरातील औद्योगिक वसाहतीतील विषारी द्रव्ये नदीपात्रात सोडले आहेत. पीण्यायोग्य पाणी आता नदीपात्रात राहिलेले नाही. आजच्या दिखाऊ बेगडी संस्कृतीने हवा, पाणी, माती प्रदूषित झाले आहे. मात्र या सर्वांचा दुष्परिणाम खेडयातील समाज जीवनावर झाला आहे. याचे प्रभाची चित्रण नव्वदोत्तर ग्रामीण कवितेतून आले आहे. दुष्काळाच्या झळा ग्रामीण भागात कशा सोसाव्या लागत आहेत. आज खेडे दुष्काळामुळे स्थलांतरीत होत आहेत. गुरे-ढोरे पाण्याभावी स्वस्तात विकले जात आहेत. या एकूणच परिस्थितीचे चित्रण गांभिर्याने अभिव्यक्त केले जात आहे.

सततच्या कोरडया दुष्काळामुळे जमिनीतील पाण्याची पातळी खोल गेली आहे. नदी, नाले, विहिरी आटले आहेत. जमिनीतील पाण्याचा ओलावा आटत चालला आहे. याचे प्रभावी
चित्रण नव्वदोत्तर ग्रामीण कवी संदिप जगताप आपल्या कवितेतून मांडताना म्हणतात की,

"कित्येक केले बोअरवेल्स
कित्येक खोदल्या विहिरी
मातीच्या काळजाला बोगदेच बोगदे
पण सापडत नाही, पाण्याची नाळ
त्याच्या डोळयात , आसवांचा जाळ...."२

अशा सततच्या दुष्काळामुळे नदी, नाले, ओढे, विहिरी कोरडेठाक पडले. गुरा - ढोरांना पुरेसा चारा नाही , पिण्याचे पाणी नाही. पशु-पक्षांची संख्या घटली आहे. काही नष्टही झालू आहेत. दुष्काळातुन हताश माणसांचे जगणे आणि उजाड शेत शिवाराचे चित्रण कवी करतो. पाण्याअभावी खेडयातील जित्राबाचे हाल कविने मांडले आहेत.

पावसाच्या लहरीपणामुळे शेतकरी, कष्टकऱ्यांना जगणेच महाकठीण झाले आहे. दुष्काळाचे सामर्थ्य दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे.दुष्काळाच्या झळा शेतकरी सोसतो आहे. त्याच्या कवेत

URA Issue : XIV, Vol . II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.18
ISSN 2229-4406
Mar. 2017 To Aug. 2017

सर्व खेडूत सापडला आहे. पेरणीसाठी पुरेसा पाऊस पडत नाही. कोंब फुटण्याआधीच मातीत बियाणे करपून जाते. त्याचे प्रभावी चित्रण कवी प्रकाश होळकर यांनी आपल्या कवितेतून मांडले आहे.

"डोळां उन्हाचे कुसळ
आणि झळाया रानाला
कोंब फुटण्याच्या आधी
माती जाळते दाण्याला" ०३

दुष्काळाच्या दाहकतेचे चित्रण कवीने केले आहे. मृग संपून गेला तरी पुरेसा पाऊस पडत नाही. दुबार पेरणीचे संकट त्याच्या वाटयाला येते. असा चिंतेत सापडलेला शेतकरी कवीने चित्रीत केला आहे.

दुष्काळामुळे एकेकाळी सुसंपन्न आणि स्वावलंबी असलेलं खेडं आज उद्ध्वस्त होत आहे. दुष्काळाच्या भीषणतेमुळे संपूर्ण खेडे ओस पडत चालले आहे. हजारो वर्षांची भारतीय खेडयाची ग्रामव्यवस्था आज उद्ध्वस्त झाली आहे. शेतकरी , बलुतेदार, आलुतेदार हा आपल्या भूमीपासून व खेडयापासून दुरावत आहे. याचे वास्तव चित्रण मांडताना कवी लक्ष्मण महाडिक लिहितात,

"सालामागं साल सारे, दुष्काळाचे आले गेले
माझ्या गाव पंढरीचे, लोक परागंदा झाले
असं दुष्काळाचं इख, साऱ्या गावाला झोंबलं
माझ पुण्यभूमी गाव , गंगधडीला पांगलं." ०४

दुष्काळाच्या दाहकतेमुळे संपूर्ण खेडे ओस पडत आहेत. गावपंढरीतील लोक परागंदा झाले. जगण्याचा मार्ग शोधण्यासाठी खेडयातील माणसांची पांगापांग झाली, गुरढोरे स्वस्तात विकली गेली, गाव सोडून लोक शहराकडे धाऊ लागले, कोणी ऊसतोड कामगार झाले, कोणी मजूर झाले, कारखान्यात कामास गेले. जगाचा पोशिंदा शेतकरी बाप दुष्काळामुळे स्वतःच अन्नधान्याच्या व पाण्याच्या शोधात गाव सोडून भटकू लागला. गावाची पांगापांग झाली तशी दुष्काळाच्या विषामुळे सारा गावा लुळा पांगळा झाल्याचे चित्रण कवीने केले आहे.

दुष्काळातून निर्माण झालेली पाण्याची भीषणता, कडक उन्हाळयाने उजाड झालेली शिवारं, बांधावरील वाळलेली झाडे, शेत - शिवारातून परागंधा झालेली माणसं आणि पशुपक्षी, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या याचे प्रभावी चित्रण नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कवितेतून मांडले आहे. कधी कोरडया तर कधी ओल्या दुष्काळात खेडे उद्ध्वस्त होते. कोरडया दुष्काळामुळे पिके सुकून जातात, बागा वाळून जातात. तसेच ओल्या दुष्काळामुळे पिकाचे नुकसान होते. खुप मोठा खर्च करून उभी केलेली बाग दुष्काळामुळे उद्ध्वस्त होते. याचे वास्तवचित्रण मांडताना कवी एकनाथ पाटील लिहितात,

"करपूनी गेली, डाळिंबाची बाग

कर्जाचा नाग , पुढे उभा
झटुनिया गेली, द्राक्ष्यांची बाग
जगण्याचा माग, बंद झाला."०५

अशा या रोगराई, गारपीठ, वादळीवारे, दुष्काळांमुळे हाती आलेली बाग उद्ध्वस्त होते. शेतकरी हा कर्जबाजारी होतो. परिणामी आत्महत्येकडे वळतो याचे वास्तव चित्रण आले आहे.

आजच्या प्रगत समाजल्या गेलेल्या काळात हवा, पाणी, अन्नद्रव्य शुध्द मिळत नाहीत. शेती नापीक बनली. कितीही खर्च केला तरी ती पिकत नाही. शेवटी शेकऱ्यांवर उपासमारीची वेळ येते. याचे प्रभावी चित्रण कवी बालाजी इंगळे आपल्या कवितेतून मांडताना लिहितात,

"हवामानाचा विचार केला तर
उत्तरोत्तर पाऊस कमी कमी होत असून
मोसमी वारे बिगर मोसमात वाहत आहेत
परिणामी कमी उत्पन्नामुळे,
धान्य अडतीपर्यंत जात नाही."०६

हवामान बदलामुळे व पर्यावरणाच्या होत असलेल्या ऱ्हासामुळे तापमान वाढले आहे. पाऊस वेळेवर पडत नाही. पुरेसा पाऊस न पडल्यामुळे पिके करपून जातात. अतिवृष्टीमूळे पिकाचे नुकसान होते, पिके वाहून जातात, ओल्या दुष्काळामुळे हाती आलेल्या पिकाचे नुकसान होते. त्यामुळे पीक बाजारात नेण्याइतके निघत नाही. डोक्यावर असलेला कर्जाचा बोजा त्यातून उद्ध्वस्त झालेली मानसिकता व आत्महत्येकडे निघालेला प्रवास प्रभावीपणे मांडण्याचे कार्य नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कवींनी प्रभावीपणे केले आहे.म्हणून ही कविता आता एका नव्या टप्प्यावर येऊन पोहोचली आहे असेच म्हणावे लागेल.

संदर्भ सूची :-

१. महानोर ना.धों. (प्रस्तावना) : कुणब्याची कविता, लक्ष्मण महाडिक, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्रथमावृत्ती २००३, पृ.५.
२. जगताप संदिप : भुईभोग, किर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २००९, पृ.क्र.३५.
३. होळकर प्रकाश : कोरडे नक्षत्र, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पुनर्मुद्रण २००५, पृ.क्र.९.
४. महाडिक लक्ष्मण : कुणब्याची कविता, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर प्रथमावृत्ती २००३, पृ.क्र.२०.
५. पाटील एकनाथ : खुंटयावर टांगलेली दुःख, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, प्रथमावृत्ती २००९, पृ.क्र.११.
६. इंगळे बालाजी : मेलं नाही अजून आभाळ..., लोकवाङ्मयगृह मुंबई, प्रथमावृत्ती २०१०, पृ.क्र.३१

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	The Role of Digital and Social Media Marketing	Dr. Prakash G. Kadrekar	1
2	Opertional stock exchanges in india : An Evaluation	Dr. M.G. Shaikh	10
3	Reletionship Between CRM and Technology	Nakka Rinku Venkatesh	20
4	Role of Information Technology in Banking Sector	Sunil Vanjare	26
5	Mobile Agents in Wireless Network Security Management	Manhamad Mukram M. Nazimoddin	36
6	Corporate Social Responsibility	Dr. Balaji G. Kamble	45
7	What is Narratology? (2015-16)	Anant J. Somuse	54
8	The Study of the Physico-Chemical Parameter of Various Borewell Water from Latur District (MS)	Dr. Umakant P. Kamble (Jharikar)	58
9	प्रेमचंद युग की कहानियाँ और नारी एक अनुशिलन	अरुण मुंडे	61
10	विवेकानंदजी के विचार साहित्य में, युवाओं द्वारा निर्मित भारत	राजकुमार एम. हालकुडे	66
11	अनुसंधान की विभिन्न दिशाएँ और संभावनाएँ	डॉ. संगिता दिलीपराव भिसे	71

Principal
Late. Sow. Kamleshabai
Sitaram Mundhe Art's College
Gangakhed Dist. Parbhani

9

प्रेमचंद युग की कहानियाँ और नारी एक अनुशिलन

अरुण मुंडे
हिंदी विभाग,
कै. सौ. शेषाबाई मुंडे महाविद्यालय,
गंगाखेड, जि. परभणी

Research Paper - Hindi

प्रस्तावना :-

परिवार का रथ नारी और पुरुष -इन दो चक्रों पर समान रुप से अवलम्बित है इसलिए नारी और पुरुष दोनों ही समाज के विभिन्न एवं अनिव्र्वह युग नारी व पुरुष की इसी तनावग्रस्त एवं संघर्षपूर्ण स्थिति से ग्रस्त था जिसके लिए हम परम्परागत जीवनमूल्यों एवं घिसे-पिटे सामाजिक आदर्शों को श्रेय दे सकते हैं। सारी नैतिकता एवं आदर्शवाद नारी के ही हिस्से में आ गये, पुरुष स्वतन्त्र होता गया, नारी श्रृखलाओं में आबध्द होती गई। दोनों चक्र असंतुलित होने लगे और समस्याओं ने जन्म लिया।

दोषपूर्ण वैवाहिक प्रथाएँ :-

तत्कालीन समाज में प्रचलित विवाह की दोषपूर्ण रीतियों एवं इसके व्यापक परिणामों का जितना विशद चित्रण प्रेमचन्द की कहानियों में व्याप्त है, उतना कदाचित ही किसी अन्य कथाकार ने किया हो। स्त्री और पुरुष का पारस्पारिक सहयोग एवं साहचर्य ही वैवाहिक जीवन का मूल आधार है। विवाह का मुख्य उद्देश्य आत्मविकास को प्रेमचन्द युग में विस्मृत कर दिया गया था। यद्दपि उस युग में आर्य समाजी उधारवादी आन्दोलन पूर्ण रुप से क्रियाशील थे और उसका गहन प्रभाव प्रेमचन्द साहित्य पर भी परिलक्षित है। समस्याओं एवं उनकी सभी परतों को एक-एक करके खोलकर उसका मनोवैज्ञानिक एवंविश्लेषणात्मक जीवन्त चित्रण करना प्रेमचन्द का वैशिष्टय है और किस प्रकार एक समस्या जीवन के सभी स्तरों पर हावी होकर उसे ग्रस्त कर लेती है यह दिखाना भी उनका उद्देश्य रहा।

प्रेमचन्द स्वंय भी अपने युग की विवाह पध्दति के भुक्तभोगी थे। दो सखियाँ कहानी का एक सुशिक्षित पात्र भी इसी का समर्थन करता है। मैं वर्तमान वैवाहिक प्रथाओं को पसन्द नही करता। इस प्रथा का अविष्कार उस समय

हुआ था जब मनुष्य सभ्यता की प्रारम्भिक दशा में था।

कुसुम कहानी में भी उन्होंने स्पष्ट किया है कि पुरुष स्त्री कोअपने घर ले जाकर उसके पैरों में बेडिया डाल कर घर के अन्दर बन्द कर देता था। उसके आत्मसम्मान के भावों को मिटाने के लिए यह उपदेश दिया जाता था कि पुरुष ही उसका देवता है सोहाग स्त्री की सबसे बडी विभूति है। नरक का मार्गशीर्षक कहानी में उनकी नायिका कहती है स्त्री किसी के गले बांध दिये जाने से ही उसकी विवाहिता नहीं हो जाती। वही संयोग विवाह का पद पा सकता है जिसमें कम से कम एक बार तो ह्रदय प्रेम से पुलकित हो जाये।सोहाग का शव कहानी नी नायिका कहती है विवाह का सबसे उँचा आदर्श उसकी पवित्रता एवं स्थिरता है।९ विवाह के इस मूलभूत उद्देश्य को भूल जाने से ही दाम्पत्य जीवन की आधारशिला डगमगा जाती है। प्रेमचन्द युग में सामाजिक मान्यता इस प्रकार बन चुकी थी कि माता-पिता का कर्तव्य अपनी लडकी का विवाह भर ही है एवं लडकी की अंतिम व आवश्यक नियति उसका विवाह है, चाहे इसकी पूर्ति किसी भी रुप में हो।

दहेज :-

प्रेमचन्द के युग में दहेज की प्रथा व्यापक रुप में प्रचलित थी। दहेज के विकराल दानव से भयभीत होकर माता-पिता अपनी भोली-भाली सुकुमारी कन्या को किसी भी खूँटे से बांधने को विवश थे। इसी के फलस्वरुप वृध्द विवाहों, अनमेल विवाहों और बहुविवाहों की वृध्दि होती रही। इस प्रथा ने इतना भीषण रुप धारण कर लिया था कि इसके चलते कितने परिवार उजड गये, कितनी सुशील, गुणवती और रुपवती कन्यायें, वृध्द, रोगी, निर्धन कुरुप, निरक्षर और दुर्व्यसनी पुरुषों के पल्ले पडी, कितनी कुमारियों ने आत्महत्या करके अपने माता-पिता को चिन्ता से मुक्त किया, कितनी विवाहिताएँ ससुराल वालों का अत्याचार सहकर असमय ही काल-कवलित हुई और कितनी पतित जीवन व्यतीत करने का विवश हुई।

उध्दार कहानी में प्रेमचन्द ने अपने विचारों को इस प्रकार अभिव्यक्त किया है हिन्दू समाज की वैवाहिक प्रथा इतनी दूषित, इतनी चिन्ताजनक, इतनी भयंकर हो गई है कि कुछ समझ में नहीं आता, उसका सुधार क्यों कर हो? विरले ही माता-पिता होंगे, जिनके सात पुत्रों के बाद भी एक कन्या उत्पन्न हो जाए, तो वे सहर्ष उसका स्वागत करें, इसका कारण केवल यही है कि दहेज की दर दिन दूनी रात चौगुनी पावस के जल वेग के समान बढती जा रही है। कितने ही माता पिता इसी चिन्ता में घुल घुलकर अकाल मृत्यु को प्राप्त हो जाते हैं, कोई संन्यास ग्रहण कर लेता है तो कोई कन्या को बूढे के गले मढ कर अपना गला छुडाता है, पात्र कुपात्र को विचार करने का मौका कहाँ, ठेलमठेल है।

प्रेमचन्द ने नारी के परिवेश एवं समस्याओं को वर्णित करने के साथ ही उसे विद्रोह के स्वर भी दिये हैं, क्योंकि जब तक युवतियाँ आगे आकर ऐसे विवाह बन्धन करे अस्वीकृत नहीं करेंगी, कुछ नहीं हो सकता। इसलिए कुसुम कहानी में नायिका कुसुमदवी आवाज को उठाती है- नारी के लिए सारे अत्याचार करने पर भी समाज के लिए क्षम्य पुरुष देवता नहीं है। ऐसे पुरुषार्थ हीन, लोभी एवं दम्भी पुरुष को पति होते हुए भी वह घृणा की दृष्टि से देखती है। वह माँ से कहती है ऐसे देवता का रुठे रहना ही अच्छा। जो आदमी इतना स्वार्थी, इतना दम्भी , इतना नीच है,

उसके साथ मेरा विवाह न होगा। मैं कहे देती हूं, वहाँ रुपये गए तो मैं जहर खा लूँगी इसे दिल्लगी न समझना। मैं ऐसे आदमी का मुंह भी नहीं देखना चाहती। दादा से कह देना और अगर तुम्हें डर लगता हो तो मैं खुद कह दूं। मैंने स्वतन्त्र रहने का निश्चय कर लिया है।

अनमेल विवाह :-

दहेज के अभाव में योग्य वर को न खरीद पाने के कारण माता-पिता अपनी पुत्री के बेमेल विवाह के लिए विवश होते हैं। प्रेमचन्द ने अपने समस्त कथा साहित्य में इन व्यापक कुरीतियों का दिग्दर्शन कराया है। जहाँ पति-पत्नी की आयु में अन्तर हो , वहाँ सारे विचारों और मनोभावनाओं में भी अन्तर हो जाता है और स्त्री पुरुष सम्बन्धों में टकराहट एवं संघर्ष उत्पन्न हो जाना स्वाभाविक है। नया विवाह कहानी में प्रेमचन्द ने इस तनाव से परिचित कराया है। युवती आशा का विवाह डांगामल से होता है जो उम्र में अधेड है। उसकी समस्त उमंगें , कामनायें कुंठितहो जाती हैं। आभूषण, वस्त्र की ओर उसकी देखने को भी इच्छा नहीं होती, डांगामल उपहार देकर प्रेम का प्रदर्शन करना चाहते हैं लेकिन आशा का मन भोगविलास से विरक्त हो जाता है।

नरक का मार्ग कहानी में वृध्द विवाह का दुष्परिणाम उभरकर आया है। इस कहानी में प्रेमचन्दने नारी-मनोविज्ञान का उद्घाटन किया। जिस कारण युवती कुमार्ग पर चलने को प्रेरित होती है। उसका वृध्द पति यह नहीं समझ पाता कि नारी जीवन में कोई ऐसी वस्तु भी है जिसे खोकर उसकी आँखों में स्वर्ग भी नरक तुल्य हो जाता है।

प्रेमचन्द पति-पत्नी के स्वभाव वैषम्य की अपेक्षा आयु के अन्तर को अधिक भयंकर मानते हैं, स्वभाव वैषम्य होने पर पति-पत्नी थोडी सी उदारता और सहिष्णुता अपनाकर स्वंय को एक दूसरे के अनुकूल बना सकते हैं। लेकिन आयु के अन्तर का तो कोई निराकरण ही नही है क्योंकि न तो युवती स्त्री प्रौढ या वृध्द बन सकती है और न ही प्रौढ या वृध्द पुरुष युवक बन सकता है। प्रेमचन्द की दृष्टि में धन वैभव को दृष्टि में रखकर कन्या का विवाह कुपात्र से कर देना अत्यन्त निन्दनीय एवं लज्जास्पद है। प्रेमचन्द विवाह को आत्मविकास का साधन मानते थे। इस आत्मविकास के लिए नारी और पुरुष का परस्पर समझौता होना अत्यावश्यक है। दाम्पत्य जीवन की मूल कडी है प्रेम , किन्तु इसे सींचने के लिए पति पत्नी के स्वभाव और गुणों में सामंजस्य हो, दोनों एक दिशा में चलने वाले यात्री हों, किन्तु जहाँ इनको वैवाहिक सम्बन्धों का आधार न बनाकर अन्य बाहय बातों को ही विशेष महत्व दिया जाता है, वहीं दाम्पत्य जीवन की नींव हिल जाती है।

जहाँ इस प्रेम में मिलावट होती है वहीं अशान्ति का राज्य होता है। शांति कहानी में शांति कहती है स्त्री को जीवन में प्यार न मिले तो उसका अन्त हो जाना ही अच्छा है।बालक कहानी में गंगू कहता है जहाँ प्रेम नहीं है हुजूर वहाँ कोई स्त्री नहीं रह सकती। स्त्री केवल रोटी कपडा नहीं चाहती, कुछ प्रेम भी तो चाहती है।दाम्पत्य जीवन को सुखमय बनाने के लिए प्रेमचन्द सहिष्णुता, समझौता, सेवा, त्याग और प्रेम की आवश्यकता मानते हैं, इसी के अवलम्ब से परिवार की नैया पार लगती है।आभूषणकहानी में मंगला नारी सुलभ गुणों के स्थान पर आलोचना, प्रत्याघात एवं उच्छृंखलता का सहारा लेती है और इस प्रकार अपने पति की सहानुभूति एवं सौहार्द भी खो देती है।

प्रेम, सहानुभूति, सेवा ,त्याग, सहिष्णुता, उदार, समझौता और पुरुष तथा नारी-मनोविज्ञान की जानकरी के

अभाव को और अभिमान, निष्ठुरता, उपेक्षा, अपमान, शासन, कपट, मनोमालिन्य, असन्तोष, विलासिता आदि को प्रेमचन्द दुःखी दाम्पत्य जीवन का मूल कारण मानते हैं।२

मातृत्व :-

नारी जीवन की सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मातृत्व है। विवाह के उद्देश्यों में से एक उद्देश्य संतानोत्पत्ति एवं वंशरक्षा है। नारी के जीवन की पूर्णता उसकी संतान प्राप्ति से ही होती है, क्योंकि प्रकृति ने नारी को ही सन्तान के जन्म एवं पालन-पोषण के अनुकूल निर्मित किया है। मातृत्व नारी सुलभ गुणों जैसे वात्सल्य , स्नेह, ममत्व, सेवा भावना व त्याग का चरमोत्कर्ष है।

प्रेमचन्द ने भी अपनी कहानियों में नारी चित्रण में उसकी मातृत्व की महत्वपूर्ण भूमिका को विस्मृत नहीं किया एवं तज्जनित सम्पूर्ण समस्या एवं परिवेश को मूर्त किया है। प्रेमचन्द मातृप्रेम को धन्य मानते हैं। इसके अतिरिक्त संसार में जब कुछ असत्य है, मिथ्या है, निस्सार है।

माँ का त्याग उसकी सबसे बडी विभूति है। बेटों वाली विधवा कहानी में फूलमती के चार पुत्र व एक पुत्री है। कन्या कुमुद अविवाहित है, किन्तु उसके पिता पाँच हजार रुपये दहेज का वादा कर उसका विवाह निश्चित कर देते हैं। तत्पश्चात उनकी मृत्यु हो जाती है। पण्डित अयोध्यानाथ पर्याप्त सम्पत्ति छोडकर मरते हैं, किन्तु मरते ही बेटों की आँखें फिर जाती हैं, वे स्वार्थान्ध होकर कुमुद का विवाह बिना दहेज एक वृद्ध के साथ करते हैं। फूलमती के पास भी दस हजार के आभूषण हैं, जिस पर केवल उसी का अधिकार था। पुनः सोचते हैं कि कुमुद की शादी वह इसी बल पर न कर दे, इसलिए माँ की ममता का दुरुपयोग करके वे माता से सारे गहने हथिया लेते हैं।

माता की भोली निश्छल त्याग भावना फूलमती के इन शब्दों से अभिव्यक्त होती है । प्रेमचन्द ने टिप्पणी में लिखा है - माता का ह्नदय दया का आगार है। उसे जलाओ तो उसमें से दया की सुगन्ध निकलती है। पीसो तो दया का ही रस निकलता है। वह देवी है। विपत्ति की क्रूर लीलायें भी उस स्वच्छ और निर्मल स्रोत को मलिन नही कर सकता।३ माँ अपने शिशु के प्रति वात्सल्यमयी अवश्य होती है, पर यदि पुत्र देशद्रोही ही हुआ या माता के प्रति कर्तव्यच्युत हो जाता है या कोई भी गलत कार्य करता है तो माता सिर्फ अन्धप्रेम के कारण उसे गले नहीं लगाती, वरन् अपने आपको जन्म देने के लिए कोसती है और पुत्र यदि योग्य हो और समाज देश के लिए हितकारी हो तो वह अपने को धन्य मानती है।

विधवा नारी :-

हिन्दू समाज में वैध्यव नारी का सबसे बडा अभिशाप है। पति की मृत्यु होते ही नारी अपने प्रतिष्ठित पद से पतित हो जाती है। समाज में उसे हीन दृष्टि से देखा जाता है। प्रेमचन्द के युग में तो नारीयाँ ही हेय थी, किन्तु विधवा नारी तो समाज की दृष्टि से सर्वथा हीन मानी जाती थी। पति की मृत्यु के बाद संयम एवं साधना का कठोर जीवन अपनाने को बाध्य होना पडता था। नारी की अवस्था के हर स्तर पर नियम उसके लिए एक समान थे। चाहे वह बालिका हो या युवती, चाहे वृध्द हो या प्रौढ। इसके कारण कितनी ही बालिकायें, किशोरी, युवतियाँ, विधवाएँ अतृप्त आकांक्षाओं के निरन्तर दमित होने पर समाज के प्रति विद्रोह करने को तत्पर हो जाती थीं या निराश होकर

उदासीन भाव से मृतप्राय जीवन जीने को विवश हो जाती थी।

विधवा की समस्या के दो पक्ष उभरकर सामने आते है- आर्थिक और नैतिक। इनका एक ही समाधान था कि विधवा का पुनर्विवाह हो। उस समय इस प्रकार के सुधारक आन्दोलनों का बोलबाला भी था। कानूनी तौर पर हिन्दू विधवा-पुनर्विवाह अधिनियमसन् १८५६ में इसे मान्यता भी मिल गई थी किन्तु सामाजिक रुप से इसे स्वीकृति न मिल सकी। प्रेमचन्द ने इस समस्या के सारे पहलुओं को अपने विभिन्न उपन्यासों व कहानियों में उठाया है।

निष्कर्ष :-

प्रेमचन्द के समय में हमारे समाज का यह दृष्टिकोण ही बन चुका था कि एक बार पथभ्रष्ट हो जाने पर न तो नारी पुनः समाज में स्वीकृत हो सकती है और न सुधार प्रेरित कोई व्यक्ति ही उसे अपनाने का साहस कर सकता है। नारी ही अभिशप्त है जो कलंक की कालिमा के कारण अपने सारे जीवन को यहाँ तक कि सन्तान को भी, उनके जीवन को खो देती है। उससे उबरने का कोई विकल्प हिन्दू समाज में न था जबकि हमारे समाज की सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक व्यवस्था ही मूलतः उसके पतन के लिए उत्तरदायी थी।

संदर्भ संकेत :-

१. हिन्दी कहानी और स्त्री विमर्श डॉ. उषा झा. पृ.क्र.१३ , १९, २१
२. हिन्दी कहानी बदलते प्रतिमान डॉ. वार्ष्णेय
३. साहित्य और आधुनिक युग-बोध डॉ. देवेन्द्र हस्सर

Issue : VI, Vol. II
IWRJ
IMPACT FACTOR 2. 66
ISSN 2454-3292
Mar. 2017 To Aug. 2017

innovation
the author
sed in the
ised for it.
of
yright and
ze 10.5×8
of District

स से आपका
नाम, पता
TSurekh

'ग्यानदिप',
(महाराष्ट्र)
वापस नही
rapati

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	Electronic Payment System in Banking	Sunil P. Vanjare	1
2	Increasing Trends of Mobile Banking in India	Dr. M. G. Shaikh	6
3	Study of Customer Relationship Management in Indian Market	Ravindra V. Sonule	13
4	Web Operating System Impediments	Manhamad Mukram M. Nizimoddin	20
5	The study of Satyajit Ray's Trouble in Gangtokand the theory of Vladimir Propp	Anant J. Somuse	29
6	Geopolitics and Maritime Security in the Indian Ocan	Dr. L. P. Wagh	33
7	स्वांतत्र्योत्तर हिंदी नाटक	डॉ. संगीता दिलीपराव भिसे	42
8	हिंदी कहानियों में नारी का पारिवारिक परिवेश	अरुण मुंडे	47
9	नारी विमर्श और हिंदी साहित्य	डॉ. अजय अशोकराव जोंधळे	51
10	ग्रामीण विकास व स्थानिक स्वराज्य संस्था : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. परशुराम पाटील	54
11	भारतीय कृषी क्षेत्रातील योजना खर्च आणि गुंतवणूकीच्या प्रवृत्तीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ. एन. एल. चव्हाण	57

Principal
Late. Sow. Sheshabai
Sitaram Mundhe Art's College
Gangakhed Dist. Parbhani

Indo Western Research Journal (IWRJ)

IMPACT FAC
2. 66

ISSN 2454-32..

Indo Western Research Journal (IWRJ)
Issue : VI, Vol. : II
Mar. 2017 To Aug. 2017

www.irasg.com

Research Paper 8 Hindi

हिंदी कहानियों में नारी का पारिवारिक परिवेश

अरुण मुंडे
हिंदी विभाग,
कै. सौ. शेषाबाई मुंडे महाविद्यालय,
गंगाखेड, जि. परभणी (महाराष्ट्र) भारत

प्रस्तावना :-

देश में स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् होने वाले निरन्तर परिवर्तन एवं विकास की प्रक्रिया के साथ नारी अपनी परम्परावध्द संस्कारयुक्त भारतीयता से मुक्त हो रही है । परिवार , समाज, देश के प्रति नारी की भूमिका बदल रही है, अन्यथा नारी सिर्फ एक त्यागमयी मूर्ति थी जिसका जीवन लक्ष्य ही समर्पण था। यह निःसंदेह यथार्थ है कि परिवार में नारी की भूमिका अत्याधिक महत्त्वपूर्ण है। श्रीमद्‌भागवत में भी नारी को सर्वाधिकारिणी सिध्द किया है। वह विविध पुरुषार्थ की कामना करने वाले पुरुष का आधा अंग है। उस पर अपनी गृहस्थी का भार डालकर पुरुष निश्चित होकर विचरता है। पारिवारिक संगठन में नारी का बहुत माहात्म्य है। परिवार का अर्थ निश्चित ही सीमित होता जा रहा है और इसका प्रभाव भी नारी की भूमिका पर पडा है। पहले भरा-पूरा संयुक्त परिवार ही परिवार की परिभाषा में आता था, किन्तु आज वैवाहिक दम्पति और बच्चे ही परिवार की श्रेणी में आते हैं। इसका कारण आज की बदलती एवं जटिल होती अर्थव्यवस्था , शहरीपन, औद्योगीकरण एवं व्यक्ति सम्बन्धों के बदलते आयाम हैं। अतः सर्वप्रथम हम संयुक्त एवं पृथक् परिवारों में नारी की भूमिका का उल्लेख करेंगे।

आज की शिक्षित कामकाजी महिलाओं को परिवार में दोहरी भूमिका निभानी पड रही है। एक ओर पत्नी माँ व गृहिणी की, तो दूसरी ओर नौकरी की। घर और बाहर की दोहरी मांगों व तनावों के कारण उन्हें संकट का सामना करना पडता है। ऐसी महिलायें एक ओर तो पृथक परिवारों में रहना पंसद करती हैं, क्योंकि उन्हें पुराने ढर्रे के लोगों और नयी पीढी के लोगों से अलग-अलग आधार पर व्यवहार करना पडता है वहीं दूसरी ओर वे यह भी चाहती हैं कि उनकी अनुपस्थिति में कोई व्यक्ति बच्चों की देखभाल करे, साथ ही बाहरी कामकाज एवं थकान के पश्चात् घर आकर उसकी यह स्थिति नहीं रहती कि वह पूरे संयुक्त परिवार की नियमानुकूल सेवा-शुश्रुषा कर सके और सबकी इच्छाओं को पूर्ण कर सके। अपेक्षाकृत एकल परिवार में वह अपने आपको अधिक स्वच्छन्द महसूस करती है।

नारी आज अपने स्वतंत्र व्यक्तित्व को बाहर भी विस्थापित करना चाहती है। वह आत्मविश्वास, अहं एवं महत्वकांक्षाओं से भरी हुई है, उसने अपने भविष्य को लेकर अलग सपने, अलग वातावरण के अनुसार संजोये होते हैं। जब विवाह पश्चात् उसकी जीवनशैली परिवार वालों से मेल नहीं खाती तो तनाव पैदा होता है। अपने पति या जीवनसाथी को तो वह अपने अनुरुप एवं स्वंय को उसके अनुरुप ढालकर सामंजस्य बना लेती है, किन्तु संयुक्त परिवार जहाँ सभी प्राणी एक जैसी जीवनचर्या लेकर जीते है, वहाँ उसकी अपनी महत्ता या अधिकार क्षेत्र सीमित हो जाता है।

व्यक्ति स्वातंत्र्य, पीढियों के अन्तराल, जीवनमूल्यों में अन्तर ने हमारे सामाजिक परिवेश को संक्रान्त बना दिया है। यही कारण है कि स्वातंत्र्योत्तर भारत में संयुक्त परिवार प्रणाली में विघटन शुरु हुआ। जब व्यक्ति अपने बोझ से दबा जा रहा हो तो वह अन्य जन का बोझा भला कैसे वहन कर सकता है? शहर एवं महानगर में यह परम्परागत प्रवृत्ति पूर्ण रुप से समाप्त हो चुकी है, गाँव में भले ही अभी भी लोग परिवारों में संयुक्त हैं। परिवार में व्यक्ति की स्थिति पर भी इन कारणों से बहुत अधिक प्रभाव पडा। जहाँ पहले आयु एवं अनुभव के आधार पर परिवार में बुजुर्गों की इज्जत हुआ करती थी, वहाँ अब व्यक्ति को आर्थिक क्षमता के तराजू पर तोला जाने लगा। आज जहाँ परिवार किसी भी विवशतावश या लोक दिखावे के कारण संयुक्त भी है तो वहाँ जिसकी ज्यादा आय होगी वही सर्वाधिक सम्मान का अधिकारी होगा। उषा प्रियवंदा की जिन्दगी और गुलाब के फूल में बहन के कमाने पर भाई की स्थिति कमजोर हो जाती है। रामदरश मिश्र की मुक्तिकहानी में भी आज की यांत्रिक जिन्दगी से उन्मुक्त होकर सांस लेने को छटपटाती युवती की गाथा है।

एक ओर जहाँ परिवार का परम्परागत स्वरुप टूटा, वहीं दूसरी ओर स्त्री स्वतंत्रता के कारण नवयुवती स्त्रियों के स्वरुप में परिवर्तन आया। जो स्त्रियाँ आजीविका के साधन स्वंय जुटाती थी, उनकी मानसिकता में धीरे धीरे व्यापक परिवर्तन आया और इस प्रकार उन्होंने जीवन और चिन्तन के स्तर पर पुरुषों के समान स्वंय को प्रस्तुत करने की कोशिश की। स्वातंत्र्योत्तर नारी के इस नये रुप को लेकर नये कहानीकारों ने अनेक कहानियाँ लिखी, जिनमें पारिवारिक विघटन से लेकर नारी के इस नयें अहंपोषित स्वरुप तक का चित्रण किया गया।

यद्यपि एक ओर संयुक्त परिवारों का विघटन हुआ और परिवार की परिभाषा व्यक्तिगत स्वतंत्रता के कारण सीमित होती गई, वहीं कुछ परिवार ऐसे भी है, जहाँ किसी न किसी विवशतावश परिवार एक साथ रह रहे हैं, जहाँ पुरुष स्त्री को विवाह के पश्चात् पांव की जूती ही समझता है और स्वतंत्रता के लिए आवाज उठने से पूर्व ही नारी का चतुर्दिक शोषण और दमन किया जाता है। ऐसे परिवारों का स्थान विशेष कर कस्बों में हैं, जहाँ माता-पिता अपने बेटे को विवाह के बाद अलग न होने की सीख देते रहते हैं और आने वाली पराये घर की बेटी को अंकुश में रखने की हिदायतें। इन परिस्थितियों में देखा जाता है कि नारी ही नारी की शोषक और शत्रु होती है, पुरुष को इस बारे में कोई विशेष एतराज नहीं होता, किन्तु कान भरते ही वह मनमानी करने लगता है। ऐसे निम्न मध्यवर्गीय संयुक्त परिवारों का खाका खींचा है, ममता कालिया ने रायेवाली में।

कालिन्दी जिसको विवाह के बाद उसके नाम से नहीं , गाँव से जाना जाता है क्योंकि वह राया गाँव की है। कालिन्दी जो दिन-रात खटती है, फिर भी कोई उससे खुश नहीं है, वह रातभर सास के पाँव दबाती है और अतीत की सहेलियों की स्मृतियों के झूले झूलती है। उसका पति मोहन चौक में रहने वाली राजो पहाडन से प्रणय निवेदन कर माँ के पास ही आकर सो जाता है और श्रवणकुमार जैसा मातृभक्त बनता है। कालिन्दी को सब अपनी जरुरत के मुताबिक इस्तेमाल करते हैं। उसकी स्थिति दहेज में मिली उस ढोलक सरीखी है जिससे कभी कुर्सी का काम लेते

हैं तो कभी पहिये का, और टांग मारकर फोड दिया जाता है। जरा से शब्द मुँह से निकालते ही उसे बुढेलकी संज्ञा से विभूषित किया जाता है। देवर श्याम के विवाह के दिन ही कालिन्दी को माँ की मृत्यु का समाचार आता है, किन्तु मजबूर कालिन्दी माँ के शोक पर एक आंसू भी नहीं बहा पाती, क्योंकि ससुराल में अपशगुन जो हो जाये, उसे गाने-बजाने का काम सौंप दिया जाता है। हठ करने पर मोहन कहता है सोच लो वह घर या वह घर । इस मौके पर चली गई तो वापस घुसने न दूंगा, पडी रहना सारी उमर बाप के व्दारे।

जेठानी कालिन्दी के जेवर पहनकर इतराती फिरती है। तीसरा शोषक पति मोहन है जो पत्नी को उसके अधिकारों से वंचित करके ही अपनी मर्दानगी का सबूत देता है।

दाम्पत्य जीवन का मुख्य आधार स्त्री पुरुष सम्बन्ध है। आज के नर-नारी दो अनमिल इकाइयां, पर परस्पर सम्बध्द, दो अलग-अलग बिन्दु, जो सरल रेखा नहीं, एक वृत्त भी नहीं, त्रिभुज बनाते हैं, दो ऐसे व्यक्तित्व जो परस्पर विकर्षण अनुभव करते हुए भी आकर्षित होते हैं, असम्बध्द रहने की आकांक्षा करते हुए भी सम्बध्द नहीं होते हैं, टूटने पर भी जुडते हैं और जुडकर फिर टूटते हैं——

नारी-पुरुष पर आश्रिता होकर भी अपनी अस्मिता एवं अस्तित्व की सार्थक तलाश कर रही है। वह हर मायने में पुरुष की अनुगामिनी होने पर भी जब पहले की भाँति सम्बन्धों के जीर्ण-शीर्ण सूत्र को पकड रखने की आदी नहीं रही। सम्बन्धों का खोखलापन एवं उसमें निहित पुरुष की स्वार्थपरता से अब वह अवगत हो चुकी है, अब उसके लिए क्षणिक सम्बन्ध ही सत्य है, उसे भोग लेना और, पूरी तरह जी लेना ही उपलब्धि है। अब व्यक्ति पहले आता है समाज बाद में, यह सत्य उसे मिल चुका है। अब परम्परागत समर्पण की भ्रान्त धारणाओं से मुक्त होकर अपने स्वतंत्र व्यक्तित्व को लकर जीना वह जान गई है। कृष्णा अग्निहोत्री की दीप वहाँ जले, जहाँ साँझ ढलेमें नारी का विद्रोह व्यक्त होता है। नारी की स्वतंत्र सत्ता पुरुष के बिना भी बनी रह सकती है। बंधनों को ही जिन्दगी मान लेना भूल है और इस एक भूल को स्थायी रखना और भी बडी भूल होगी। यदि पति मन की शान्ति खोज सकता है तो पत्नी भी सोचती है कि मैं ही क्यों लकीर पीटूं।

कृष्णाजी की एक दूसरी कहानी बढते कदममें शैला अपनी पति से एकत्व अनुभव नहीं करती और उसे जीवन जीना नहीं, ओढना पडता है, वह अपने शराबी पर-स्त्रीगामी और अभद्र व्यवहार करने वाले पति के सम्बन्ध में सोचती है कि तन-मन से एकत्व के बिना तो पति से सम्बन्ध बनावटी ही होता है। बनावट ओढने से शैला को बहुत चिढ है। इससे तो दुबारा जीवन क्यों न शुरु किया जाय। जब पक्षी तक कई बार टूटे घोंसलों को दुबारा बना लेते हैं, तब वह क्यों नहीं एक और पाथेय पर प्रसन्नता और स्वतंत्रता से कदम बढा सकती है। किन्तु वह तलाक लेने के पूर्व झिझकती है और उसकी नियति उसे विवशताओं से लिपटे रहने को छोड देती है। कृष्ण बलदेव वैद की सब कुछ नहींकहानी के पति-पत्नी की भाँति, जहाँ एक ओर पति से अलग औरत है तो दूसरी ओर पत्नी से अलग पडा पति। दोनों के बच्चे हैं। पर उनके समक्ष कोई विकल्प नहीं है। औरत कहती है, मैं लौटना नहीं चाहती पर फिर भी लौटूंगी, क्योंकि और कोई चारा नहीं।उनके सम्बन्धों की भावनाएँ खत्म हो चुकी हैं।

इस अकेले , आत्मपरायण और पार्थक्य को उन्होंने नीला अंधेरामें भी दोहराया है। पति-पत्नी के मध्य पूर्व के हसरतभरे सम्बन्ध अब एक-दूसरे के लिए हिकारत, नफरत, उपहास एवं जहरभरे गंदे शब्द उगलने लगे हैं, यह सम्बन्धों की परिणति है। नारी यदि नौकरी-पेशा हो, तो भी सुरक्षा के लिए पुरुष का साथ आवश्यक समझती है, दूसरी ओर प्यार, मोहब्बत अथवा उसकी प्रवंचना मात्र के लिए तो तीसरी ओर सन्तान की कामना अथवा मातृत्व की ललक और सन्तान के पिता के लिए वह इन सारी विवशताओं को आत्मसात कर लेती है।

साथ ही अपने अस्तित्व को सही अर्थ देने एवं अपने व्यक्तित्व की पहचान बनाने वालीस्वाभिमानिनी नारी इन विवशताओं व अपनी अहंताओं या पुरूष के समक्ष न झुकने वाली अपनी अकड के मध्य दोहरे संघर्ष में जीती है। आर्थिक स्वावलम्बी होने पर जो ठसक नारी में पैदा होती है, पुरुष उसे सहज रुप से पचा नहीं पाता और परिवार की एकसूत्रता स्पन्दनों में गुंथ नहीं पाती जैसे दीप्ति खंडेलवाल की जालेकहानी में पति इसी गलतफहमी का शिकार होता है। हरीश को लगता है, शोभा को घमण्ड हो गया है। शोभा को लगता है, क्यों वह सब कुछ निर्जीव होता जाता है- खण्ड-खण्ड, निर्जीव, रसहीन।

इसका तात्पर्य यह नहीं कि सुरक्षा चाहे आर्थिक हो या सामाजिक उसकी शर्त पर ही स्त्री सब समझौते कर ले और अपनी जिन्दगी में संजोये हुए अपने अरमानों का गला घोंट ले, किन्तु ऐसी स्थिति जब आती है तो शारीरिक समर्पण तो कर लेती है, पर भावनात्मक साहचर्य और मानसिक तुष्टि के लिए छटपटाती स्त्री दीप्ति खंडेलवाल की कहानी एक पारो पुरवेयाकी सुधा की भाँति प्यार की भूख, सैक्स के फ्रस्ट्रेशन और उसके ऊपर संस्कारों के दमन के कारण हिस्टीरिक हो जाती है। भावनात्मक साहचर्य की आड में शारीरिक तृप्ति को भी झुठलाया नहीं जा सकता। रवीन्द्र कालिया की नौ साल छोटी पत्नी में पति-पत्नी के आयु भेद से उत्पन्न समस्या देह तृप्ति में विलीन हो जाती है, वहाँ लक्ष्मीकान्त विष्ट की शेष सैलानी की विनीता और पति भट्टजी के मध्य आयु भेद के कारण अतृप्त विनीता, रिश्ते में मामा के लडके कैलाश की बाँहों में समाने के लिए पापबोध से मुक्त हो जाती है इतनी कठिनाइयों के बावजूद उसे उससे मिलना अच्छा लगता है, क्योंकि इस प्रकार सहज हो जाने पर वह महीनों के मनाव से मुक्त हो जाती है। पति-पत्नी के मध्य सम्बन्धों के बासीपन और निरन्तरता से उत्पन्न ऊब ने भी सम्बन्धों को परम्परागत लीक से हटाकर देखने को बाध्य किया है। आज पति-पत्नी दोस्त, पार्टनर साथी की भूमिका चाहते हैं, विशेष कर शहरों में जहाँ दोनो के अपने-अपनेसर्किल हों, दोनों का निजी मामलों में हस्तक्षेप न हो, जैसे दिनेश पालीवाल की अकेले साथी।तात्पर्य यह है कि पुरुष हो या नारी, क्षण के सुख को ही जीवन की उपलब्धि स्वीकार करते हैं।

संदर्भ संकेत :-

१. भारत में विवाह और कामकाजी महिलाएँ डॉ. प्रमिला कपूर.

२. साठोत्तरी महिला कहानीकार डॉ. मधु सन्धु.

३. नयी कहानी- मीरा सीकरी .

४. आधुनिक हिन्दी कहानी डॉ. रघुवीर सिन्हा.

५. हिन्दी कहानी और स्त्री विमर्श डॉ. उषा झा.

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2018
Issue-21, Vol-16

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Principal
Late. Sow. Sheshabai
Sitaram Mundhe Art's College
Gangakhed Dist Parbhani

14) Agrarian crisis an emerging challenge for the Indian agricultural society
Priya Singh, Allahabad || 72

15) The Behaviour of online Investors in Secondary Market A Study in Gorakh...
Dr. Amar Nath Tiwari, Gorakhpur, Uttar Pradesh || 78

16) IMPACT OF GOVERNMENT INITIATIVES ON CHILD LABOUR ISSUES: A STUDY IN INDIA
Dr P. VijayaKumar & Dr S.VijaySekhar Raju, Anantapuramu || 85

17) ७३ व्या घटना दुरूस्तीनंतर महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत व्यवस्था
प्रा. बबन आमले, जि. औरंगाबाद || 91

18) मराठवाड्याचे भाग्यविधाते बाबासाहेब परांजपे
प्रा.डॉ.सुनील व्ही.शिंदे. & प्रा. औचित्ये वी.सी., जि. परभणी || 94

19) शिक्षक प्रशिक्षण गुणवत्ता विकास संदर्भात चिकीत्सक अध्ययन
डॉ. आशा म. धारस्कर—भावसार, अकोला || 97

20) महात्मा ज्योतीराव फुले : कृतिशील समाजसुधारक
स.प्रा. शांतीलाल सांडू गायकवाड, जि औरंगाबाद || 100

21) संगीतातील दुर्लक्षित प्रयोगप्रधान संशोधन पद्धती
प्रा.अनिल प्रल्हाद निंबाळकर, अकोला (महाराष्ट्र) || 102

22) 'एका गर्भाशयाची गोष्ट' सामाजिक समस्येला थेट भिडणारी कादंबरी
प्रा.पोटे गवराम नाना, जि.सातारा || 106

23) कृष्णा अग्निहोत्री की कहानियों में नारी के विभिन्न रूप
एस. बिजया, वरंगल, तेलंगाणा || 110

24) सूरसागर और जनवादी संस्कृति
डॉ. हरिणी रानी आगर, बिलासपुर (छ.ग.) || 113

25) 'हिंदी आत्मकथा में महिलाओं का योगदान'
प्रा. डॉ. भानुदास आगेडकर, वाई || 117

26) भवानीप्रसाद मिश्र के काव्य में प्रेमसंवेदना
डा. हरदीप कौर, होशियारपुर || 122

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

भारताने स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लोकशाही प्रणालीचा स्वीकार केला. लोकशाहीमध्ये सत्ता विकेंद्रीकरणाला फार महत्व आहे. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणा मार्फतच सरकारला ग्रामीण भागातील जनतेचे प्रश्न सोडविता येतात. लोककल्याणाची कामे दिवसेंदिवस वाढत असल्यामुळे ही कामे सर्वतोपरी सोडविण्यासाठी केंद्र सरकारने काही प्रमाणात जबाबदारी राज्य सरकारवर सोपविली आहे. राज्य सरकारने ग्रामीण भागातील लोककल्याणाच्या कामांची जबाबदारी स्थानिक स्वराज्य संस्थेवर सोपविली आहे. प्रत्येक गावाचे प्रश्न वेगवेगळे आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील ग्रामपंचायती गावाचे प्रश्न सोडवून ग्रामीण भागाचा आर्थिक व सर्वांगीण विकास ७३ व्या घटनादुरूस्तीद्वारे साध्य करीत असल्याचे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ

१. अर्जुनराव दर्शनकार, १९९९, पंचायतीराज व नागरी प्रशासन, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, पेज नं. ३७.

२. भा. ल. भोळे, २००३, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे ॲण्ड पब्लिशर्स, नागपूर, पेज नं. ३५३.

३. भारतीय संविधान, १९९३, ७३ वे संशोधन विधेयक , अनुच्छेद २४३ ध.

❑❑❑

18

मराठवाड्याचे भाग्यविधाते बाबासाहेब परांजपे

प्रा.डॉ.सुनील व्ही. शिंदे
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख,
पदवी, पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

प्रा. औंचित्ये बी.सी.
कै.सौ. शेषाबाई सीताराम मुंढे कला महाविद्यालय, गंगाखेड,
जि. परभणी

****

प्रस्तावना :

काही व्यक्तींचे चरित्रहा देशाच्या व समाजाच्या इतिहासाचा एक भाग असतो.ज्या प्रदेशात, समाजात ती व्यक्ती वाढली तेथील वातावरणाचा, तेथील इतिहासाचा व भौतिक वास्तवाचा प्रभाव त्या व्यक्तीवर असतो.अशा व्यक्तींना समजुन घेत असताना पूर्व इतिहासाचे व भौतीक वास्तवाचे आकलनहे महत्त्वाचे ठरत असते.अशा व्यक्तींचे कर्तृत्व, त्यांचे मोठेपण व त्यांनीतत्कालीन परिस्थितीशी दिलेला लढा अभ्यासने अत्यंत महत्त्वाचे असते.माणसांच्या कित्येक पिढ्या जन्मास येतात मात्र त्यातीलकाही नेमक्याच व्यक्ती आपल्या कर्तृत्वाने इतिहास घडवीत असतात.जगातील अनेक थोर महापुरुषांचा जन्म सामान्य कुटूंबात झालेला आपणास पहायला मिळतो, पण त्यांनी आपल्या कर्तृत्त्वाने परिस्थितीवर मात करुन जगाला चिरंतन असे योगदान दिलेले असते.सामान्य माणसाच्या विकासासाठी आणि कल्याणासाठी आयुष्यभर तन-मन-धनाने झिजत राहीले असे एक समर्पित नेतृत्त्व म्हणजे बाबासाहेब परांजपेहे आहेत.

शोध प्रबंधाची उद्दिष्ट्ये :

१. मराठवाड्याच्या मागासलेपणाचीकारणमिमांसा करणे.

२. बाबासाहेब परांजपे यांच्या रचनात्मक व विधायक कार्यांचा अभ्यास करणे.

३. मराठवाड्याच्या विकासात बाबासाहेब परांजपे यांचे योगदान अभ्यासने

४. वर्तमान समाजात सामाजिक व राजकीय जागृतीकरणे.

गृहितके :

१. निजाम राजवटीत असल्यानेच मराठवाडा मागास राहिला.

२. मराठवाड्याच्या विकासात बाबासाहेब परांजपे यांचे योगदान महत्वाचे आहे.

३. मराठवाड्याच्या विकासात योगदान देणा-या समाज धुरीणांची अभ्यासकांकडून उपेक्षा झालीआहे.

४. वर्तमान काळात सामाजिकक्षेत्रात जी मरगळ निर्माण झाली आहेती दूरकरण्यासाठी बाबासाहेब परांजपे यांच्या कार्याचा अभ्यास प्रेरणादायी आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रामुख्याने ऐतिहासिक, परिचयात्मक व विश्लेषणात्मक या पध्दतींचा उपयोगकरण्यात आला आहे.तसेच तथ्य संकलनासाठी व दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

बाबासाहेब परांजपे यांची मराठवाड्यातील विधायक कार्य :

स्वातंत्र्यपुर्व काळापासूनते १७ सप्टेंबर १९४८ पर्यंत मराठवाडा प्रांत हा २२२ वर्ष हैद्राबाद संस्थानात होता.संस्थानी वातावरण हेसरंजामी पध्दतीचेहोते.संस्थानातील निजामी राजवटीचे दुष्परिणाम जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात पसरलेहोते.या राजवटी विरोधात जनतेच्या मनात असंतोषहोता व यातुनच हैद्राबाद मुक्ती संग्रामास सुरुवात झाली.१७ सप्टेंबर १९४८ मराठवाडा मुक्त झाला. स्वातंत्र्योत्तरकाळात भाषावार प्रांत रचनेनुसार १९५६ साली मराठवाडा द्विभाषिक राज्यात तर १९६० सालीसंयुक्त महाराष्ट्रात विनाअट सामील झाला.मराठवाडा हा महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येचा एकुण सहावा भाग आहे.लोकसंख्येचा विचार करता युनोचेसदस्य असलेल्या देशांपैकी ८० देशांची लोकसंख्या मराठवाड्याहुन कमी आहे. महाराष्ट्राचेक्षेत्रफळ ३,०७,७१२ चौ.कि.मी. आहेतर मराठवाड्याचे क्षेत्रफळ ६४८०६ चौ.कि.मी. आहे. त्यातील ४० टक्केहुन अधिकक्षेत्र दुष्काळप्रवण आहे.मराठवाड्यात आज ८ जिल्हे ७६ तालुके आहे व गावांची संख्या ७५०० इतकी आहे.

वर्षानुवर्ष निजामशाहीच्या जोखडाखाली राहिल्यामुळे मराठवाडा विभाग, आर्थिक, औद्योगिक व शैक्षणिकक्षेत्रात महाराष्ट्राच्या इतर विभागांचा तुलनेत मागासच राहीलाहोता.स्वातंत्र्योत्तरकाळात या मराठवाड्याच्या विकासासाठी बाबासाहेब परांजपे यांनी प्रयत्न केलेले दिसतात.रचनात्मक व विधायक कार्यहे त्यांच्या आवडीचे क्षेत्रहोते.खरा भारत हाखेड्यांमध्ये आहे.खेड्यांचा विकास म्हणजे देशाचा विकास ही महात्मागांधी यांची विचारसरणी त्यांनी प्रमाण मानली होती. बाबासाहेब परांजपे यांचा पिंडसत्तेच्या राजकारणाचा नसल्यामुळेतेसत्तेच्या राजकारणात फारसे रमले नाहीत.त्यांनी स्वत:स विधायक कार्यात झोकुनदिले. मराठवाडा विभागातील त्यांचे रचनात्मक व विधायक कार्यहे त्यांच्या हैद्रावाद मुक्तीसंग्रामातीलकार्याइतकेच महत्त्वाचे आहे.त्यांच्या कार्याचे विवेचन पुढील प्रमाणेकरता येईल.

१. खादीग्रामोद्योग :

खादीग्रामोद्योगहे बाबासाहेब परांजपे यांचे आवडीचे क्षेत्रहोते.खादीहा महात्मागांधी यांनी देशात दिलेलाकार्यक्रमहोता. लोकमान्य टिळकांच्या चतु:सुत्रीतील स्वदेशी या तत्वात आपणांस खादीची बीजे सापडतात.

त्याकाळी मराठवाड्यात औरंगाबाद वगळता खादी भांडाराचे अस्तीत्व नव्हते म्हणुन बाबासाहेब परांजपे यांनी अंबाजोगाई, मुरुड व औसा येथेखादीकेंद्राची स्थापना केली.खादी बद्दल ते म्हणतात, "खादी वापरणे हे किमान माणुसकीचे लक्षणसमजले पाहीजे".

२. सधन विकास क्षेत्र योजना :

सधन विकास क्षेत्रहेखादीकमीशनची योजनाहोती.१९५२ ते १९५७ या आपल्या खासदारकीच्या काळातत्यांनी लातूर जिल्ह्यातील मागास अशा मुरुड या गावी ही योजना राबवीली.मुरुड व आसपासच्या २५ खेड्यांची प्रायोगीक तत्त्वावर निवड करुन पुण्याच्या गोखले इंस्टीट्यूटतर्फे या गावांचे सर्वेक्षण केले.याठिकाणीत्यांनी वाखकाम, साबण निर्मिती, नाला बंडींग, सलसिंचनाच्या योजना असे प्रकल्प राबविले.या योजनेची फळे मुरुड विभागात आजही चाखावयास मिळतात.

३. रेशीम उद्योग :

मराठवाड्यात रेशीम शेतीचा पहीला प्रयोग बाबासाहेब परांजपे यांनीकेला.यासाठीत्यांनी शेतकऱ्यांचे एक शिष्टमंडळ घेऊनकर्नाटक प्रांताचा दौराकेला व मराठवाड्यात रेशीम निर्मीतीचा प्रयोगकेला.हा प्रयोग यापूर्वी कोणीकेला नव्हता.

४. मराठवाडा ग्रामविकास संघाची स्थापना :

मागासलेल्या मराठवाड्याच्या नियोजनबध्द विकास व्हावा यासाठी १९५२ साली स्वामी रामानंदतीर्थ व आण्णासाहेब सहस्त्रबुध्दे यांच्या प्रेरणेनेत्यांनी मराठवाडा ग्रामविकास संघाची स्थापना केली.बाबासाहेब परांजपेहेयाचेसरचिटणीसहोते.याद्वारेत्यांनीग्रामीण विकासावर लक्षकेंद्रीतकेले.

५. पाटबंधारे व जलसिंचनाच्या योजना :

मराठवाडा हा अवर्षणग्रस्त म्हणुन ओळखला जातो. त्याकाळी या भागत जलसिंचनाच्या योजना नव्हत्या बाबासाहेब परांजपे यांनी सधन विकास क्षेत्र योजनेअंतर्गत मराठवाड्यात त्या काळी बांधबंदीस्ती, छोटे बंधारे तयारकरणे या मार्फत पाणी अडवा

पाणी जिरवा ही योजना राबविली. सधन विकास क्षेत्र योजने अंतर्गत त्यांनी जलसिंचनाचीकामेकेली.याचा उल्लेख इंग्लड येथील एक लेखक झिंकन मॉरीसन यांच्या "Development for free Asia" या पुस्तकात आहे.

६. शैक्षणिककार्य :

निजाम राजवटित मराठवाड्यात शिक्षणाचे प्रमाणत अत्यल्प होते.त्यामुळे सामान्य जनतेत शिक्षणाचा प्रसार झाला नव्हता. बाबासाहेब परांजपेहेहाडाचे शिक्षक असल्याने स्वातंत्र्योत्तरकाळातत्यांनी स्वामी रामानंदतीर्थ व गोविंदभाई श्रॉफ यांच्या सहकार्याने मराठवाड्यात औरंगाबाद, अंबाजोगाई, लातूर, नांदेड व उदगीर या शहरात शाळा, महाविद्यालयांची स्थापना केली.

अंबाजोगाई येथे स्वामी रामानंदतीर्थकला वाणिज्य महाविद्यालय तसेच योगेश्वरी विज्ञान महाविद्यालय, उदगीरचे उदयगीरी महाविद्यालय व नांदेडचे पिपल्य महाविद्यालय यांच्या स्थापनेत त्यांचा सिंहाचा वाटा होता.

लातुर येथे पुरणमल लाहोटी तंत्रनिकेतन महाविद्यालयाची स्थापना करुन मराठवाड्यात तंत्र शिक्षणाचा पाया घातला.हे मराठवाड्यातील पहिले तंत्रनिकेतन महाविद्यालय आहे.

७. इतरकार्य :

भारतात १९५२ पासुन पंचवार्षिक योजनांना सुरुवात झालीहोती.दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेचा आराखडातयारकरण्यासाठी नियोजन मंडळानेसुचना मागविल्या होत्या.यासाठी हैद्राबाद येथे बैटक आयोजित केलीहोती.या बैठकीस बाबासाहेब परांजपेहजरहोते.

मराठवाड्याच्या विकासासाठी स्वामीजींच्या नेतृत्वाखाली एक निवेदन तयारकरण्यात आले. यात पूर्णा व पैनगंगा नदीवर धरण बांधुन जलविद्युत निर्मिती प्रकल्प उभारणे, कापड व वनस्पती तेलाचेकारखाने उभारणे, परळी-बीड लोहमार्गतयारकरणे, वैद्यकीय महाविद्यालयांची स्थापना करणे, मराठवाड्यासाठी स्वतंत्र विद्यापीठ तयारकरणेतसेच मराठवाडा वैधानिक विकास महामंडळतयारकरणे अशा मागण्या होत्या. जुलै १९५५ मध्ये स्वामीजींच्या नेतृत्वाखली एका शिष्टमंडळाने नियोजन मंडळाच्या सदस्यांची भेट घेऊन त्यांना हे निवेदन सादरकेले व यातील बहुतेक मागण्या मान्य करुन घेतल्या या शिष्टमंडळात बाबासाहेब परांजपे यांचा पण समावेश होता.

आज मराठवाड्यात औरंगाबाद, अंबेजोगाई, नांदेड, लातूर येथे शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये आहेत.स्वतंत्र वैधानिक विकास महामंडळ आहे.स्वतंत्र दोन विद्यापीठे आहेततसेच परळी-बीड लोहमार्गाचेकाम प्रगतीपथावर आहे.या सर्वाचे श्रेय स्वामीजी, गोविंदभाई यांच्या बरोबरच बाबासाहेब परांजपे यांना आहे.

सारांश व निष्कर्ष:

बाबासाहेब परांजपे यांचे वरील सर्व कार्य पाहता पुढील निष्कर्षकाढता येतात.

१. आज मराठवाड्याचा जो विकास झालाआहे त्यास बाबासाहेब परांजपे यांचेकार्य कारणीभूत आहे.

२. वर्तमान काळात शासन, 'पाणी आडवा पाणी जिरवा'व 'जलयूक्त शिवार' अशा योजना राबवीत आहे. यांची सुरुवात बाबासाहेब परांजपे यांनी १९५२ सालीचकेलीहोती.

३. बाबासाहेब परांजपे यांनी मराठवाड्यात शाळा, महाविद्यालयांची स्थापना केली. तसेच लातूर येथे मराठवाड्यातील पहिले तंत्रनिकेतन महाविद्यालय स्थापन करुन तंत्रशिक्षणाचा पाया घातला या अर्थानेते मराठवाड्यातील शैक्षणीकक्रांतीचे शिल्पकार आहेत.

४. बाबासाहेब परांजपे यांचे मराठवाड्यातील विधायक कार्यहे वर्तमान काळातील राजकारणी व युवकांसाठी दिपस्तंभाप्रमाणे आहे.

संदर्भ सुची :

१. इंगोले व्ही.एन.(संपा.) : "मराठवाड्याचा आधारवड (गोविंदभाई श्रॉफ यांचेकार्य व विचारधारा)," क्रिएटिव्ह पब्लीकेशन नांदेड, प्रथमावृत्ती जुन १९९९.

२. कुंभार नागोराव (संपा.) :"भारतीय आव्हाने एक सिंहावलोकन", प्रबोधन प्रकाशन लातूर, प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर १९९६.

३. बेंबळकर वासुदेव : " अनासक्त कर्मयोगी पु. बाबासाहेब परांजपे", बाबासाहेब परांजपे प्रतिष्ठाण लातूर, प्रथमावृत्ती फेब्रु. २००४.

४. जोशी प्रमोद व इतर (संपा.) बाबासाहेब परांजपे यांच्या पुतळ्याचे अनावरन स्मरणीका, यो. शी. संस्था अंबाजोगाई, १ जुलै १९९९.

५. खेडगीकरसुलोचना : "योगेश्वरीचा नंदादिप", रजत प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती १९९९.

६. काळे भगवान : "मराठवाडा काल आणि आज", संकेत प्रकाशन जालना, प्रथमावृत्ती, १९८८.

७. मोरे विठ्ठल :"राजकीय स्थित्यंतरे", अरुणा प्रकाशन लातूर, प्रथमावृत्ती ३ जाने. २०१३.

८. मराठवाडा अर्धसाप्ताहीक : जयहिंद प्रिटींग प्रेस औरंगाबाद, दि. ०८ एप्रील १९५२.

❑❑❑

THE CONTEXT

International, Peer Reviewed & Indexed Journal of Arts & Humanities
UGC Approved Journal: S. No. 42344 | Volume 4 Issue 2, October 2017

INFOBASE INDEX
COSMOS
DRJI
THOMSON REUTERS
ResearcherID: K-3783-2017
Scientific Indexing Services
J-Gate

Chief Editor
Wamankumar Wani

ISSN 2349-4948

MAGNUS
Publishing & Distributors
Parbhani 431 401. MS India.

The Context
Volume 4 No. 2, October 2017 ISSN 2349-4948

THE CONTEXT

Quarterly journal of Arts & Humanities

UGC Approved Journal: S. No. 42344

Publication details and instructions for authors:
http://www.magnuspublishing.com

This is an Open Access Journal distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License:
CC BY-NC-ND 4.0

Religious Harmony in Sane Guruji's Short Story, 'Chitra Ni Charu'

Mr. Rajiv N. Aherkar

Assistant Professor, Department of English,
Late Sow S.S. Mundhe Arts College, Gangakhed, Dist. Parbhani-431514 (M.S.)

Published online: 1 October 2017

Article Number: TCissn.2349-4948/4.2RA

© 2017 Author(s), licensee Magnus Publishing.
The Electronic Archived Version (EAV) and permanent URL of this article is:
http://www.magnuspublishing.com/thecontext/2349-4948-4.2RA.pdf

Abstract

The present paper is an attempt to present Sane Guruji's perspectives on religious harmony in his short story, 'Chitra Ni Charu'. Sane Guruji is a well-known writer in Marathi literature. Sane Guruji represents the life of common people through his short stories. Through his short stories, Sane Guruji presents various aspects of the society. Sane Guruji believes in religious harmony and represents the religious harmony through his writing. Before the independence of India, the Indian society was divided into castes. Caste system was very dominant during the period of Sane Guruji so he presented the burning issue of the society through his writing and tried to establish the religious harmony in the society. The short story, 'Chitra Ni Charu' presets the Hindu and Muslim family and presents the perception of contemporary people other than Muslim about the Muslin and the Muslim religion. The story, 'Chitra Ni Charu' tries to carry out the misperception about the Muslim and the Muslim religion.

Keywords: *religious harmony, common people, caste system*

The Context
Volume 4 No. 2, October 2017 ISSN 2349-4948

Religious Harmony in Sane Guruji's Short Story, 'Chitra Ni Charu'

Mr. Rajiv N. Aherkar

Sane Guruji is a man of letters who has power to create human feelings and emotions through his short stories. He is one of the famous writers in Marathi Literature. He has achieved extraordinary popularity during the forties. Through his writing he has presented picture of the contemporary society. His writing has power to restore the Indian culture as well as human values. His style of writing is influenced by his wide reading. His style of writing is different from his contemporary writers such as V.S. Khandekar, N.S. Phadke etc.

Sane Guruji through his short story, *Chitra Ni Charu* presents biased attitude towards Muslims in *Hindu* society. In pre-independence India the Muslim emperors attack Indian so the image of Muslim community is miss-perceived as aggressive community in general and consequently, the other communities do not believe in Muslims. In the short story, *Chitra Ni Charu* Sane Guruji tries to present the picture of contemporary society which marginalizes Muslim Community on the basis of pre-supposition. The Hindu religious characters, Chitra and Balwantrao are portrayed in such a way that they do not believe that Muslims are aggressive people and the Muslim characters, Mahamad Saheb, Fatma, Amina and Hussan Saheb are presented as kind and generous Muslims who also respect the Hindus. Sane Guruji presents the picture of unity in diversity in the Indian culture where the Hindu and the Muslim religions are the integral part of it and to maintain the cultural harmony and integrity of the nation one need to respect and treat as well as respect the other.

India is recognized as the land of religion and is the birthplaces of major religions, which are exist at present in the world. The notion of 'religion' is defined by a number of eminent scholars in context with people, civilization, culture and society. Wikipedia explains 'Religion':

> Religion is a cultural system of behaviors and practices, world views, sacred texts, holy places, ethics and societal organization. (*Wikipedia*)

The term, 'religion' is such broad term which finds its source not only from Sociology but also from Philosophy, History, Anthropology and many disciplines. However religion is explained to explore the relationships among the human beings in the context with culture, religious faiths and beliefs, specific traditional rules and regulation related with each religion such as Hindu religions has its own traditional and cultural ethics and faiths on epics as *Ramayana*, *Mahabharat*. Muslim religion has its own cultural ethics related with *Kuran*, Buddha religion has its own cultural and religious ethics related with *Pancha Shila* which is five moral precepts in *Buddhism*. It is aptly to remember the views of Dr. S. Radhakrishanan about religion;

> People are saved by their military leaders or industrial magnates, or by their priests and politicians but by their saints of implacable integrity. Religion is the discipline by which we are helped to overcome the discord in our nature and integrate our personality. Gandhi was essentially a religious man. By the practice of spiritual exercises, by fasts and prayers, he aimed at the production of a new type of human being, fearless, greedless and hateless. Man is still evolving. (Radha & other, 1968:P3)

The story opens with the close relationship of a Hindu family and a Muslim family. The school mates, Chitra and Fatma are belonged to the Hindu and Muslim families respectively. Chitra is a daughter of Balwantrao and Fathma is a grand-daughter of Mahamad Saheb. Chitra is a talkative and bold girl from her childhood. She loves Fatma, a Muslim girl. Balwantari is a *Mamledar* and Mahamad Saheb is a police assistant. Chitra does not believe in that Muslims are cruel and are not trust worthy because she has long experience of the Muslim family from her childhood. She has experience of a kind Muslim friend, Fatma and a generous Muslim man, Mahamad Saheb. Chitra has knowledge of Muslims in Indian and the Muslim religion in general. Once she is asked by her would-be-husband, Charu that it is not good to have friendship with the Muslim, Chitra answers him that all Muslims are not bad. Chitra answers every question with the proof. Her conversation with Charu and Jahagirdar shows her humanistic as well as secular attitude as;

> मुसलमानांशी नको ती मैत्री! चारु म्हणाला
>
> मुसलमान का सारेच वाईट असतात? चित्राने विचारले
>
> इतर देशांतील चांगले असतील, या देशातील तरी वाईट आहेत. जहागिरदार म्हणाले
>
> या देशांतील मुसलमान हिंदूतून बाटून आलेलेना? जर ते वाईट तर मुळात हिंदूच वाईट असे नाही का? चित्राने विचारले (Sane Guruji, 2012:P-19)
>
> Charu says, "Friendship with Muslims! Don't.
>
> Chitra asks, "Whether all Muslims are bad?"
>
> Jagirdar says, "Muslims may good in other countries but they are bad in this country."
>
> Chitra asks, "Hindus are converted into Muslim in this country. If Muslims are bad, it means that Hindus are bad, isn't it? (Translated)

Thus Chitra goes to the root of the origin of Indian Muslim and tries to show that all Muslims in India are formerly Hindus and there is no need to marginalize Muslims. Through the character of Chitra Sane Guruji appeals to look in to the history of the religion before hate the other religion. There is no need to hate or marginalize Muslims because Muslims are our brothers. Chitra shows her faith in humanity and believes in cultural harmony. Through the character of Mahamadsaheb, Sane Guruji tries to criticize the Muslims who are not aware about the real preaching of the Prophet Mohamad Paigambar. It is clear through Mahamadsaheb's view as;

> मला तुझ्या धर्मबंधूंची कीव येते. पैगंबरांचा थोर संदेश अद्याप आम्हाला समजला नाही. ज्ञानाला पैगंबर फार मान देत. पैगंबरांची मुलगी फातमा कुराणावर प्रवचन करी. हुतात्म्यांच्या रक्तापेक्षाही

ISSN 2349-4948

नवीन ज्ञान देणारी शाईची एक ओळ अधिक महत्त्वाची असे पैगंबर म्हणत. रात्रंदिवस नमाज पढण्यापेक्षा सृष्टीचे नीट परीक्षण करणारा, निसर्गाचा अभ्यास करणारा अधिक धार्मिक होय असे पैगंबर म्हणत.(Sane Guruji, 2012:P-07)

I sympathize my religious people because till we do not understand the great message of Mohammad Paigambar. He gives more importance to knowledge. Mohammad Paigambar's daughter, Fatma preaches on the Quran. Paigambar says that a single line by pen which gives new knowledge is more important than the blood of martyrs. He also says that person who studies the nature, discovers the secrets of universe and observes it is more religious than a person who offers day-night *Namaz.* (Translated)

Thus, Mohamad Saheb presents the basic principles which are expressed by the Prophat Paigambar in the. He also expresses the view regarding the poly-gamy in the Muslim religion in the light of *The Quran.* Polygamy in Muslim culture is permitted as a provision in case of a need for it. In Muslim culture polygamy is limited as a Muslim man can be married to four wives at the same time, under certain conditions only.

The helping nature of a Muslim man is seen through the character of Hasan Saheb who helps Chitra to return to her parents. Chitra is kidnapped by the kidnappers on the order of Chitra's mother-in-law and Chitra is sold to the auctioneer, Dilawar, Husband of Fatma. Chitra is able to pursue Amina, the maid of Dilawar and escapes from the prison. Chitra reaches to Fatma who calls her father and requests him to help Chitra to set her free from her husband. Hasan Saheb not only helps Chitra to get her family but restore her father's job also.

Sane Guruji through the short story, *Chitra Ni Charu* presents the picture of pre-independence Indian society where it is assumed that the Muslims are aggressive community and are not trust worthy and the story ties to give a message that the view about the Muslim is dangerous for the integrity as well as religious harmony of India and one must come out of this miss understanding that all Muslims are not trust worthy. Through this story Sane Guruji tries to give a message that society should not be divided into domestic walls and there should be only one religion and the religion is of humanity.

Works cited

Sane, Guruji. *Sane Gurujinchya God Gosti-10: Chitra ni Charu,* K.B. Dhavle, Mumbai. 2012.

https://en.wikipedia Org/wiki/Religion

Radha, Krishanan S., Mahatma Gandhi 100 Years, Gandhi Peace Foundation New Delhi. 1968.

① 17-18

ISSN: 2348-1390

NEW MAN

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

VOL. 4 SPECIAL ISSUE AUGUST 2017

A REFEREED AND INDEXED E-JOURNAL

IMPACT FACTOR: 4.321 (IIJIF)

UGC Approved Journal No. 45886

Special Issue

On the occasion of National Seminar on

Women Safety: Challenges and Remedies

Organized by

Late Ramesh Warpudkar College, Sonpeth and

Shri Panditguru Pardikar College, Sirsala

Chief Editor

Dr Kalyan Gangarde

Guest Editors

Prin. Dr V D Satpute

(Late Ramesh Warpudkar ACS College, Sonpeth Dist. Parbhani)

Prin. Dr. R T Bedre

(Shri Panditguru Pardikar Mahavidyalaya, Sirsala Dist. Beed)

Associate Editors

Dr. M G Somwanshi
Mr. P T Jondhale
Dr. S A Tengse
Dr. U Y Mane
Mr. A K Jadhav
Dr. A B Walke

Principal
Late.Sow.Sheshabai
Sitaram Mundhe Art's College
Gangakhed Dist.Parbhani

NEW MAN PUBLICATION

PARBHANI (MAHARASHTRA)

Contact: +91 9730721393 +91 9420079975 nmpublication@gmail.com

114

53. Important Role Of Education In Women Empowerment / **Varma Kirankumari**

SECTION 'C'

54. कामकाजी महिलाओं का यौन-उत्पीडन / प्रा.डॉ. राम सदाशिव बडे
55. हिंदी उपन्यास में कामकाजी स्त्री की त्रासदी / डॉ. बाहेती कांचनमाला पांडुरंग
56. मीडिया, समाज और नारी छवि / प्रा.डॉ.टेंगसे दिग्विजय माणिकराव
57. महिला सुरक्षा -कानूनी एवंम सामाजिक अधिकार / प्रा.डॉ.गोपाल गांगडे
58. महिला हिंसा एवं कानून /प्रा. पाटील कल्याण शिवाजीराव
59. महिलाओ के प्रती घरेलू हिंसा /डॉ. छाया करकरे
60. मैत्रेयी पुष्पा कृत 'जाना तो बाहर ही है' में नारी समस्या / प्रा. डॉ. रेबिता बलभीम कावळे
61. भारत में महिलाओं की सामाजिक स्थिती एवं सुरक्षा /कुलकर्णी कृष्णकुमार बालासाहेब
62. वैचारिक पृष्ठभूमि और नारी / प्रा.डॉ.कुलकर्णी वनिता बाबुराव
63. महिला सुरक्षा एवं कानुनी अधिकार / डॉ.संतोष बाबुराव कुन्हे
64. शंकर पुणतांबेकर के व्यंग्य में व्यक्त नारी चेतना /प्रा. मारोती भारतराव लुटे
65. महिलाओं के अधिकार और कानून / प्रा. पोटकुले हिरा तुकाराम
66. महिला विकास एवं आर्थीक अधिकारों की सुरक्षा / प्रा.डॉ.डी.बी. सोळूंके
67. तसलीमा नसरीन के साहित्य में नारी शोषण के विभिन्न रूप / प्रा. डॉ. शे. रज़िया शहेनाज़ शे. अब्दुला
68. भारतीय समाज की मानसीकता और स्त्री / प्रा.डॉ.वडचकर एस.ए

SECTION 'D'

69. भारतीय महिलांचे मानव अधिकार व न्यायालयीनआदेशांचाअभ्यास / आकाशे एस.एम.
70. महिला सुरक्षिततेविषयी अस्तीत्वात असलेल्या कायद्याची कार्यक्षमता / प्रा. डॉ. अकोलकर आशा दगडू
71. आधुनिक काळातील महिलांची लैंगिक छेडछाड एक गंभीर समस्या / आळणे अशोक बालाजी , बलखंडे चंद्रशेखर लक्ष्मण
72. महिला विषयीचा पारंपारिक सामाजिक दृष्टीकोन / प्रा. डॉ. शशिकांत मुकुंदराव आलटे
73. भारतीय महिला सुरक्षा विषयक कायदे / प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्हि.
74. नोकरी व व्यवसायाच्या ठिकाणी महिलांवरील लैंगिक अत्याचार : विशाखा दिशानिर्देश आणि २०१३ चा कायदा / डॉ.अनुराधा हाणमंतराव पाटील, प्रा.डॉ.उल्का देशमुख
75. कौटुंबिक हिंसाचार कायदा :- २००५ / प्रा. औचित्ये बेंजामिन चार्ल्स
76. स्त्रीभ्रूणहत्या: कारणे आणि उपाय / डॉ. अमोल काळे , प्रा. जाधव ए. के.
77. कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रकार / प्रा. बळीराम पवार
78. कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध,मनाई,निवारण) कायदा २०१३ / डॉ.बने रेखा रामनाथ
79. महिलांवर होणाऱ्या हिंसेचा समाजशास्त्रीय अभ्यास / डॉ.सुनंदा भद्रशेटे
80. महाराष्ट्रातील महिला सक्षमीकरण: जाणीव व जागृती / प्रा.डॉ.डी.के.खोकले, प्रा.डॉ.सुधाकर भालेराव
81. भारतीय महिला सुरक्षाची आव्हाने / डॉ.भांगे चंद्रकांत बन्सीधर
82. भारतातील भाडोत्री किंवा सरोगसी माता / डॉ. रामचंद्र मुंजाजी भिसे,
83. गृहविज्ञान विषयाची व्याप्ती आणि सुवर्णसंधी / प्रा.सौ.बोरीवाले एम.पी.
84. कामाच्या ठिकाणी महिलांचे लैंगिक शोषण २०१३ चा कायदा व सद्य स्थिती / प्रा.चाटरे अशोक जवाजी
85. उच्च शिक्षणामध्ये महिलांच्या समस्या - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन / प्रा.डॉ.चव्हाण एस.जी.
86. कौटुंबिक हिसांचार : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास / प्रा. चव्हाण रामराव धेनू

Principal
Late.Sow.Sheshabai
Sitaram Mundhe Art's College
Gangakhed Dist.Parbhani

117

UGC Approved Journal No. 45886
Impact Factor: 4.321 (IIJIF)

78.

कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध,मनाई,निवारण) कायदा २०१३

डॉ.बने रेखा रामनाथ
राज्यशास्त्र विभाग
कै.सौ.शेषाबाई सिताराम मुंढे कला महाविद्यालय,गंगाखेड

महिलांचा कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ स्त्रीयांवरील व्यापक हिंसाचाराचा एक भाग आहे. हा केवळ दोन व्यक्तिमधील खाजगी प्रश्न नसून तो पूर्णतः सार्वजनिक प्रश्न आहे. स्त्रियांचा लैंगिक छळ हा त्यांच्या मानवी हक्काचे उल्लंघन करणारा असून स्त्रीयांच्या सन्मानाने जीवन जगण्याच्या हक्काच्या आड येतो. त्याचा स्त्रियांच्या आर्थिक, सामाजिक,सांस्कृतीक व शारीरिक आणि मानसिक विकासावरही गंभीर परिणाम होतो. लैंगिक छळ होतो या कल्पनेने समाजातील बहुतांश वर्ग स्त्रियांना कामाला पाठवायला तयार होत नाही. ज्या स्त्रियांनी काम स्विकारलेल आहे,अशा स्त्रियांनासुध्दा व्यक्तिमत्व विकासाचा अनेक संध्या सोडून द्याव्या लागतात. परिणामी देशाच्या अर्धी लोकसंख्या विकासप्रक्रियेच्या प्रवाहाबाहेर राहते.

स्त्रियांचा लैंगिक छळाचा इतिहास हा कुटूंब संस्थेचा आणि जातिआधारीत समाज व्यवस्थे इतका जुना आहे. स्त्रियावरील अत्याचाराच्या हिंसेच्या प्रमाणात देशभरात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. संचारावरील बंधने, संशयातून होणारा छळ, स्त्रियांच्या श्रमाचा अर्थार्जनासाठी होणारा वापर, आर्थिक शोषण,लैंगिक शोषण,सांप्रदायिक हिंसाचार,देवदासी सारख्या पारंपारिक प्रथा व अंधश्रध्दा जादूटोणा व कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा होणारा लैंगिक छळ यासारख्या सामाजिक समस्येतून होणारे हिंसाचार असे स्त्रियावरील हिंसाचाराचे स्वरूप आहे.

स्त्रियावरील वाढत्या हिंसाचाराचे मुळ हे लिंगभेदारित समाजात आहे. वास्तवीक लिंगभेद समस्या ही लिंगाधारीत व्यक्ती व्यक्तीमध्ये केलेल्या विषमतेशी निगडीत आहे. लिंग ही संकल्पना जीवनशास्त्रीय असून ती संप्रेरकाशी संबंधीत आहे.मात्र भारतीय समाजात स्त्री पुरूष लिंगभेद हा समाजरचित असून सार्वत्रीक स्वरूपात संबंधीत आहे. पुरूषप्रधान भारतीय समाज,स्त्रीया मनुष्यबळाच्या पुरवठयाचे साधन म्हणून पाहण्याची वृत्ती, स्त्रीचे चूल व मूल एवढे मर्यादीत कार्यक्षेत्र,परावलंबत्व, असुरक्षितता व दास्यत्वाची भावना यासारख्या कारणामूळे भारतीय समाजात स्त्रियांचा दर्जा नेहमीच. दुय्यम स्वरूपाचा राहिला आहे. त्यामूळे त्यांना अनरेक हिंसाचाराला बळी पडावे लागते आज तर स्त्रियांचे नोकरी व्यवसायाचा निमित्ताने बाहेर पडण्याचे प्रमाण जसजसे वाढत आहे. तसतसे त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाच्या घटनामध्येही वाढ होत आहे.

कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या होणाऱ्या लैंगिक छळाविरूध्द त्यांना संरक्षण देण्यासाठी, छळाचा प्रतिबंध करण्यासाठी आणि लैंगिक छळाविरूध्दच्या किंवा त्यांच्याशी संबंधीत किंवा त्या अनुषंगाने केले जाणाऱ्या तक्रारीचे निवारण करण्यासाठीचा कायदा आहे. महिलांचा लैंगिक छळ हा त्यांना राज्य घटनेच्या कलम १४ व १५ नुसार मिळालेल्या समानतेचा अधिकार व कलम २१ नुसार मिळालेला सन्मानानी जगण्याचा अधिकार तसेच त्यांच्या स्वतःच्या मर्जीनुसार काम वा व्यवसाय करण्याचा व त्यासाठी लैंगिक छळापासून मुक्त वातावरण मिळवण्याचा अधिकार ह्या मूलभूत अधिकाराचे हनन आहे. त्याचप्रमाणे लैंगिक छळापासून संरक्षण मिळवण्याचा आणि सन्मानाने काम करण्याचा महिलांच्या अधिकाराबाबतच्या तसेच महिलाबाबत होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या भेदभावाविरूध्द आंतरराष्ट्रीय सनदीद्वारा मान्य असलेल्या सार्वत्रीक मानवी हक्कांचे उल्लंघन आहे. ज्यांना भारत मान्यता दिली आहे. ह्या सनदीला मान्यता दिल्यानंतर कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाविरूध्द महिलांचे संरक्षण करणारी उपाययोजना आखने सरकारवर बंधनकारक बनते या कायद्याचे महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने महत्व जाणून घेण्याच्या उद्देशाने शोधनिबंधाच्या हा विषय घेतला आहे.

उद्दिष्टये :-

१. कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या होणाऱ्या लैंगिक छळ (प्रतिबंध मनाई व तक्रार निवारण) कायदा २०१३ स्वरूप अभ्यासणे महिला विकासांसाठीचे महत्व अभ्यासणे.

२. देशविकासाच्या दृष्टिकोनातून महिला विकासाचे महत्व जाणून घेणे.

कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा होणारा लैंगिक छळ लक्षात आल्यानंतर त्याविरोधात कायदा करण्याची गरज लक्षात घेऊन हा कायदा २०१३ मध्ये अंमलात आला.हा कायदा आणि विशाखा आदेश या नावाने प्रचलीत होता. राजस्थानमधल्या बालविवाहाच्या

118

विरोधात काम करणाऱ्या भवरी देवीने एका उच्चवर्गीय गुर्जरच्या एक वर्ष वयाच्या मूलीच्या बालविवाहाला विरोध केला. त्याचा राग धरून गुर्जरने चार जणांना सोबत घेऊन भवरी देवीवर बलात्कार केला.कर्तव्य पार पाडतांना किंवा काम करताना हा अन्याय झाल्याचे लक्षात आल्यावर पाच महिला संघटनांनी कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांवर होणाऱ्या लैंगिक छळाला प्रतिबंध करणारी जनहित याचिका सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केली. या महिला संघटनामध्ये विशाखा महिला एवंम संदर्भ समूह पुढाकार घेतला.त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयात त्या आदेशाला विशाखा असे नाव दिले गेले. आदेश १९९७ ला मिळाला. त्याच आदेशात काही गोष्टींची भर घालून आणि काही बाबी वगळून कामाच्या ठिकाणी होणारा महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध,मनाई व निवारण) कायदा २०१३ हा संसदीय कायदा करण्यात आला.

कायद्याचे स्वरूप :-

या कायद्यात लैंगिक छळ म्हणजे काय याची विस्तृत व्याख्या करण्यात आली आहे.

"बाधित महिला कामाच्या ठिकाणच्या संपर्कातील कोणत्याही वयाची.त्याठिकाणी कामास असलेली किंवा नसलेली किंवा एखाद्या राहत्या घरात वा वास्तूत कामाला असलेली. कोणत्याही प्रकारच्या लैंगिक छळापासून बाधित महिला सक्षम शासन केंद्रशासन, केंद्रशासित प्रवेश त्यांच्या मालकीचे वा नियंत्रणात असलेले किंवा त्यांचा थेट किंवा अन्य माध्यमातून निधी मिळत असल्यास केंद्र शासन,राज्यशासनाच्या मालकीचे वा नियंत्रणात असलेले किंवा त्यांच्या कडून निधी मिळत असल्यास राज्यशासन असा निधी मिळत नसल्यास ज्या राज्यात हे कामाचे ठिकाणी आहे. ते राज्यशासन घर कामगार घरकाम करण्यासाठी रोख किंवा वस्तू रूपात मोबदला देऊन थेट किंवा एखाद्या संस्थेमार्फत तात्पुरत्या व कायमस्वरूपी अर्धवेळ अथवा पूर्णवेळासाठी नेमलेली परंतू त्या घरमालकाच्या कुटुंबाची सदस्य नसलेली महिला."

लैंगिक छेडछाड म्हणजे :-

- अस्वागतार्ह शारिरिक लगाव, लैंगिक संबंधाची अस्वागतर्ह विचारणा वा विनंती.
- कुठल्याही स्त्रिच्या खाजगी आयुष्यात आक्रमण करून तिच्या वैयक्तिक जीवनात न रूचणारी ढवळाढवळ करून तिला अस्वस्थ वाटायला लावणे (तिच्या अगदी निकट उभे राहणे, तिच्या मानेवरून खाली सरपटणारा श्वास सोडणे.)
- मौखिक व्यंग्यात्मक किंवा शारिरिक छेडछाड लैंगिक, स्वरूपाची शेरेबाजी,भाप्या, मारणे.
- स्त्रिला परवानगीशिवाय तिच्या शरीराला स्पर्श करणे, चुंबन घेणे, मिठी मारणे.
  (ई-मेल पत्र, एस.एम.एस., एम.एम.एसेस व्हॉट्सअपद्वारे)
- औचित्याचा भंग करून कामूक स्वरूपाच्या भेटवस्तू पाठवणे.
- रोजागारावर वा कामगिरीवर परिणाम होईल असा नकार अथवा स्वीकार.
- कामाच्या ठिकाणी भयग्रस्त व प्रतिकूल वातावरणाची निर्मिती करणे.
- मूलभूत हक्काची व त्याच्या जिवित स्वातंत्र्याची पायमल्ली करणे.

वरील स्वरूपाचे अस्वागतर्ह वर्तन याला कायदा लैंगिक छळ म्हणतो. या प्रकारचे सगळेच वर्तन लैंगिक छळात बसते. हे नोकरी व व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांनी लक्षात घ्यायला हवे आणि सावध रहायला हवे.कामाच्या ठिकाणात नेमकी कोणती ठिकाणे येतात.याबद्दलचा विचार करायचा झाला तर असे एकही क्षेत्र वर्ज केले नाही. त्याचा समावेश कामाच्या ठिकाणात होणार नाही.कामाची विविध क्षेत्र उदा.शासकीय खाजगी शैक्षणिक,व्यावसायिक इस्पितळे उत्पादन,पुरवठा,विक्री,वितरण,प्रशिक्षण केंद्रघर दहापेक्षाही जास्त.कमगार असताना कर्मचाऱ्याने भेट दिलेले कोणतेही ठिकाण आणि तिथे जाण्यासाठी मालकाने पुरवलेले वाहन व शेती क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिला इत्यादींचा कामाच्या ठिकाणात लैंगिक छळ कायद्यात समावेश होतो.

कायद्याची कार्यनिती :-

या कायद्यांतर्गत १० किंवा १० पेक्षा जास्त कर्मचारी असलेल्या कंपन्या अंतर्गत आय.सी.सी. अर्थात तक्रार निवारण समिती स्थापन करणे अनिवार्य आहे. ज्या ठिकाणी १० पेक्षा कमी कर्मचारी असतील त्या ठिकाणी मालकाच्या विरूद तक्रार असल्यास ती स्थानिक तक्रार निवारण समितीमार्फत हाताळली जाईल. या समितीने ही चौकशी ९० दिवसात पूर्ण करणे बंधनकारक आहे. अथवा रू.५०,०००/- च्या दंडाची तरतूद केली आहे. तक्रारीच्या चौकशीचा अहवाल मालक किंवा जिल्हाधिकारी यांच्याकडे पाठवल्यानंतर या अहवालावर ६० दिवसांच्या आत कारवाई करणे अनिवार्य आहे.

119

या कायद्यानुसार कलम १९ अंतर्गत कामाच्या ठिकाणी महिलांसाठी सुरक्षित वातावरण निर्माण करणे ही संबंधीत कंपनी मालकाची जबाबदारी आहे.

अंतर्गत तक्रार निवारण समित्यांनी आपल्या वार्षिक अहवाल संबंधीत मालकाला आणि नंतर त्याने जिल्हाधिकाऱ्याला सादर करणे आवश्यक आहे. सर्व स्थानिक तक्रार निवारण समित्यांनी आपला वार्षिक अहवाल जिल्हाधिकाऱ्यांकडे सुपूर्द करणे गरजेचे आहे.जिल्हाधिकारी हे अहवाल राज्यसरकारकडे देतील या अंतर्गत तक्रार समितीची रचना कायद्याने ठरवून दिली आहे. तक्रार समिती पाच सदस्यांची असेल त्यात तीन स्त्री सदस्या असाव्यात तिची अध्यक्ष स्त्रीच असावी आणि ती स्त्री वरिष्ठ पातळीवर कार्य करणारी असावी. स्त्री प्रश्नांची जाण असलेले त्याच कार्यालयातील तीन कर्मचारी आणि लैंगिक छळाच्या प्रश्नावर काम करणारी बिगर शासकीय संस्थेची (एन.जी.ओ) एक व्यक्ती असावी.

तक्रार समितीला दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार आहेत. ती त्या कार्यालयातील छोटीशी न्यायव्यवस्था असते. समितीच्या चौकशी प्रक्रियेत तीने सुचविलेल्या शिक्षेत किंवा अहवालात फेरफार करण्याचे अधिकार तेथील प्रशासनालाही नाहीत.एखाद्या व्यक्तिस बोलावणे उपस्थित राहण्यास भाग पाडणे, शपथेवर तिची साथ घेणे, कागदपत्र मागवणे आदि समिती करू शकते. एखादा साक्षीदार समन्स काढूनही हजर राहत नसेल तर वारंट बजावण्यासाठी पोलिसांची मदतही घेऊ शकते.

लैंगिक छेडछाड हा केवळ सामाजिक अपराध नाही. तर तो कायद्याच्या नजरेत गुन्हा आहे. भारतीय दंड संहितेच्या खालील कलमान्वये छेडछाड करणारा शिक्षेस पात्र होऊ शकतो.

गुन्हा	कलम	शिक्षा
सार्वजनिक ठिकाणी अश्लील वर्तणूक	२९४ भा.द.वि.सं.	३ महिने कैद किंवा दंड किंवा दोन्ही
अश्लील शेरे/छेडछाड	५०९ भा.द.वि.सं.	३ वर्षापर्यंत कैद व दंड
लैंगिक छळ : विनयभंग करण्याच्या उद्देशाने हल्ला करणे	३५४ भा.द.वि.सं.	कमीत कमी १ वर्ष व जास्तीत जास्त ५ वर्ष दंड
लैंगिक छळ/लैंगिक संबंधाची मागणी करणे/अश्लील चित्र दाखवणे	३५४ (अ) भा.द.वि.सं.	३ वर्षापर्यंत कैद व दंड
टक लावून पाहणे/पाठलाग करणे	३५४ (ड) भा.द.वि.सं.	कमीत कमी १ वर्ष जास्तीत जास्त ३ वर्षे कैद व दंड
बलात्कार व खून	३७६(अ) भा.द.वि.सं.	कमीत कमी २० वर्ष जास्तीत जास्त जन्मठेप

कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध,मनाई व निवारण) कायदा २०१३ झाल्यामुळे लैंगिक छळाचा बंदोबस्त होण्यास सुरूवात झाल्यामुळे महिलांच्या सुरक्षिततेत वाढ झाली आहे. कायदा करण्यामागचा हेतू जो आहे तो म्हणजे समाजातील लिंगभेदारित विषमता दूर होऊन समाज व देशविकासासाठी ५० टक्के लोकसंख्या असणाऱ्या महिला वर्गाचाही कार्यात्मक सहभाग वाढण्यास मदत होईल. परिणामी समाजातील बहुतांश वर्ग आज महिलांना कामाला पाठवेल तसेच स्त्रियांसुध्दा व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या संध्या स्विकारतील आणि देशविकासात भर पाडतील. मात्र कायद्याची अंमलबजावणी निर्दोषपणे होण्यासाठी सर्वांची भुमिका महत्त्वाची आहे.

संदर्भ सुची :-

१. दत्ता सांगोलकर - मानवी हक्क-जिज्ञासा प्रकाशन,पुणे.
२. महिलाएं और समाज : वैश्विक सरोकार और स्थानिय मुद्दे (BWEE-०१२) , इग्नो पूणे.
३. तुकाराम जाधव/महेश शिरापुरकर - भारतीय राज्यव्यवस्था युनिक अँकडमी,पुणे.
४. मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणी यंत्रणा (HRC००२) वाय.सी.एम.यु.नाशिक.
५. लोकप्रभा - जानेवारी २०१३

❑❑❑

120